

SILVA

Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch

Jaargang 6 | Nummer 3 | December 2025
Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Een smeedijzeren haak uit Bossche bodem

De zeldzame vondst van een kruisboogspanner

12

De waterradmolens binnen de stad 's-Hertogenbosch

Een historische reconstructie

25

Arbeidsbureau in oorlogstijd

Over Martinus Adrianus Hellemons (1903-1975), directeur en NSB-lid

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt drie keer per jaar. Het blad wordt digitaal gepubliceerd op: erfgoed-shertogenbosch.nl/silva

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl

Redactie:
Dennis Dekker, Joris van Dieren-donck (eindredacteur), Hildo van Engen (hoofdredeacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Claudemans en Dick van de Vrie (beeldredacteur).

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover:
Gezicht op Bastion Oliemolen. Prentbriefkaat (Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0002054) naar originele aquarel van J.G. van Ravenswaay (1789-1869). Bron: Brabant-Collectie, Topografisch-Historische Atlas, H 55 / 112 (7).
e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

In de derde aflevering van deze jaargang is de redactie van *Silva* er opnieuw in geslaagd om drie bijdragen te presenteren die een verrassend licht werpen op het rijke verleden van onze stad. In middeleeuws 's-Hertogenbosch was de kruisboog alom aanwezig, maar dit wapen lijkt nauwelijks archeologische sporen te hebben nagelaten. Aan de hand van een klein artefact – een zogeheten kruisboogspanner die in de binnenstad is opgegraven – schetst Eddie Nijhof de bredere context van de schuttersgilden, de ontwikkeling van de kruisboog en de archeologische vondsten die daarmee samenhangen.

In de vroegmoderne stedelijke samenleving waren watermolens al even algemeen. In de waterrijke binnenstad van 's-Hertogenbosch bevonden zich tot in de zeventiende eeuw enkele van deze molens, die behalve een economische functie ook een belangrijke bijdrage leverden aan het waterbeheer en de verdediging van de stad. Hein Elemans reconstrueert de aanwezigheid van deze waterradmolens. De lezers van zijn artikel lopen voortaan met een andere blik door de stad!

Auteur Gerton Heyne zet in zijn bijdrage de persoon Martinus Hellemons centraal. Hellemons was tijdens de Tweede Wereldoorlog lid van de NSB en directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in 's-Hertogenbosch. Het artikel zoekt een antwoord op de vraag in hoeverre Hellemons probeerde de uitvoering van de door de bezetter opgelegde *Arbeitseinsatz* te belemmeren. Daarmee haakt dit artikel aan bij de bredere en hoogst actuele discussie over collaboratie en verzet in deze regio.

De redactie van *Silva* wenst u veel plezier met deze aflevering, en een mooie start van het nieuwe jaar!

Een smeedijzeren haak uit Bossche bodem

De zeldzame vondst van een kruisboogspanner

Eddie Nijhof

In 2009 werd bij archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch een groot aantal veertiende-eeuwse voorwerpen gevonden. Veel van deze vondsten geven een waardevol inzicht in het dagelijks leven van de middeleeuwse stad. Opmerkelijk was de vondst van een kruisboogspanner. Een dergelijk voorwerp is in Nederland nog niet eerder als archeologische vondst beschreven. Deze bijdrage gaat in op de vondst, het gebruik van de kruisboog en de context waarin dit wapen werd ingezet.

Voorafgaand aan de nieuwbouw van Het Noordbrabants Museum werd in 2009 uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan aan de Beurdestraat en De Mortel. Daarbij werd onder meer een aantal waterlopen gevonden die in de veertiende eeuw waren gedempt met afval. In het door BAAC opgestelde rapport over deze opgraving zijn honderden voorwerpen uit veertiende-eeuwse waterlopen beschreven, die veel vertellen over het dagelijks leven in de stad. Helaas waren tijdens het schrijven van het rapport nog niet alle vondsten schoongemaakt en geconserveerd. Onder de voorwerpen die later uit het restauratieatelier terugkeerden, bevond zich een bijzonder en curieus voorwerp dat een nadere studie waard was. Het bleek te gaan om een spanner voor een kruisboog, een wapen dat door burgers in de veertiende eeuw gebruikt werd bij de verdediging van de stad. Degelijke kruisboogspanners zijn in Nederland niet eerder als archeologische vondst beschreven, wat deze ontdekking extra bijzonder maakt.

Handbogen en voetbogen

In de middeleeuwen gebruikte men twee soorten bogen om pijlen af te schieten: de handboog en de voetboog of kruisboog (afb. 1). Bij de handboog spande de schutter de boog met de hand en hield deze verticaal om de pijl af te schieten. Het spannen van een handboog en er gericht mee schieten vroeg de nodige kracht, training en vaardigheid. Sommige handbogen hadden een aanzienlijke lengte, vaak iets langer dan een volwassen man. In het Engels werden ze aangeduid als *longbow*.¹

Een tweede soort boog was de kruisboog. Hierbij plaatste de gebruiker een voet in een beugel om de boog op spanning te brengen. Soms werd daarbij een hendel of opwindmechanisme gebruikt. Een soort slot hield de boog onder spanning en maakte deze klaar om een pijl op te leggen en af te schieten. Kruisbogen hadden een groter bereik dan de meeste handbogen. Bovendien waren ze krachtiger: met de veel zwaardere pijlen, voorzien van stompe pijlspitsen (bouten of bolten), doorboorden ze zwaardere pantsers.

¹ Hage 2019.

De kruisboog had als nadeel dat het laden trager verliep. Daar stond tegenover dat iedereen zonder veel opleiding een kruisboog kon gebruiken. Schuttersgilden zetten ze dan ook veelvuldig in bij de verdediging van de stad. In de vijftiende eeuw, met de komst van handvuurwapens, verdween de kruisboog als wapen voor oorlogsvoering. De kruisboog bleef daarna in gebruik voor de jacht.²

Schuttersgilden

Voor de verdediging van de stad had 's-Hertogenbosch niet alleen stadsmuren, maar ook een grote groep burgers die werd ingezet voor bewaking en verdediging. Deze burgers waren oorspronkelijk georganiseerd vanuit de ambachtsgilden, maar vanaf het begin van de veertiende eeuw werden speciale schuttersgilden opgericht. Het oudste daarvan was het gilde van de Oude Voetboog.³ Later volgden het gilde van de Jonge Voetboog, dat van de Handboog en ten slotte het gilde van de Colveniers, dat vuurwapens bediende. Er waren dus twee gilden die gebruikmaakten van de voetboog en dit waren ook de oudste gilden. Blijkbaar was de voetboog het belangrijkste wapen dat door burgers gehanteerd werd. Mogelijk speelde daarbij mee dat een voetboog eenvoudiger te bedienen was dan een handboog en er minder kracht nodig was om deze te spannen. Het bedienen van de wapens vergde oefening en daartoe waren aan de rand van de stad

Afbeelding 1. Slag bij Crécy (Noordwest-Frankrijk) tussen de Engelsen en de Fransen in de Honderdjarige Oorlog in 1346, naar Jean Froissart (1337-1410). De Fransen (links) schieten met voetbogen, de Engelsen (rechts) met handbogen. Links vooraan spant een schutter de kruisboog met behulp van een draaimechanisme. Bron: Bibliothèque Nationale de France, Chroniques de Jean Froissart, Ms. Fr. 2643, fo. 165v.

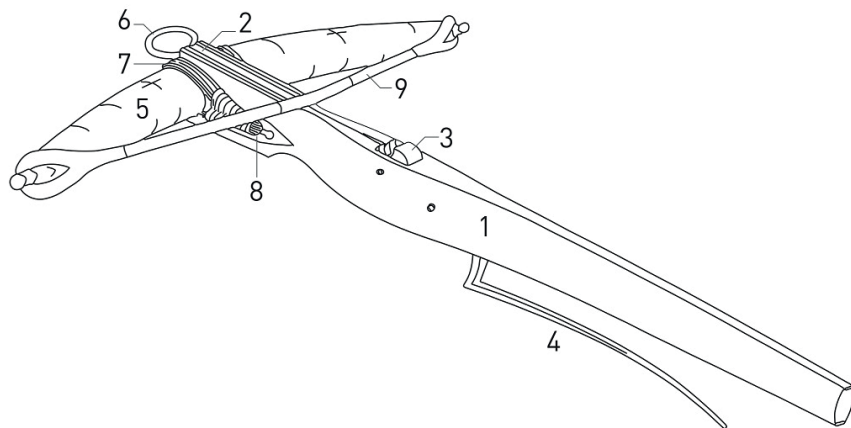
² SENSFELDER 2007.

³ VAN DEN HEUVEL 1946, 331-341.

oefenterreinen ingericht: de schuttersdoelen of boomgaarden (bogaarden). De gildebroeders dienden zelf naar vermogen een wapenrusting aan te schaffen en dienden vanaf 1399 een livrei te dragen (kleding met de kleuren van het gilde). In een ordonnantie uit 1453 van het gilde van de Oude Voetboog werd vastgelegd dat aan het lidmaatschap van het gilde de nodige voorwaarden waren verbonden. In de eerste plaats mochten alleen poorters tussen de 25 en 60 jaar lid worden. Bovendien moest men een proeve van bekwaamheid afleggen en in het bezit zijn van een volledig harnas en een windasboog (een kruisboog die werd gespannen met behulp van een windas, zie afb. 1). Het lidmaatschap van een schuttersgilde vroeg dus niet alleen de nodige bekwaamheid, maar ook voldoende financiële draagkracht om een eigen wapenrusting aan te schaffen.

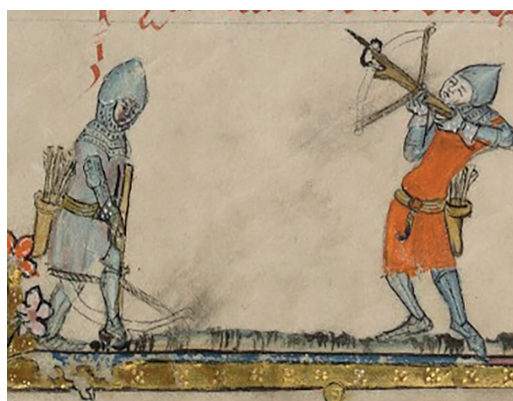
De ontwikkeling van de kruisboog

De vroegste kruisbogen in onze streken dateren uit de Romeinse tijd. Vanaf de elfde eeuw wordt de kruisboog bij oorlogsvoering steeds vaker in de bronnen genoemd. Ze werden onder andere gebruikt bij de Eerste Kruistocht (1096-1099). In de dertiende eeuw ondergingen kruisbogen aanzienlijke verbeteringen dankzij de uitvinding van de zogeheten composietboog. Door verschillende materialen toe te passen – hout, hoorn en pezen – was de composietkruisboog veel krachtiger dan voor die tijd. Daardoor werd het noodzakelijk een nieuw systeem te ontwikkelen om de boog te spannen: de spangordel en de voetbeugel werden geïntroduceerd (afb. 2). De spangordel was een zware riem die rond het middel werd gedragen, met een haak waarin de pees werd gelegd. Vervolgens werd de gehele kruisboog met de voet naar beneden gedruwd met behulp van de voetbeugel. De pees kon vervolgens in het 'slot', de tuimelaar, worden gelegd. Door de trekstang aan te trekken (in de richting van de zuil) draaide de tuimelaar, waarna de pijl werd afgevuurd.

Afbeelding 2. Onderdelen van een kruisboog: 1 zuil; 2 boutgeleider; 3 slot met tuimelaar of noot; 4 trekkerstang; 5 boog; 6 voetbeugel; 7 versnoering; 8 versnoeringsgat met versnoeringsplaatje; 9 pees. Bron: Moens & Vernaeve 2018, 394.

Het gebruik van kruisboogspanners in combinatie met voetbeugels is bekend uit middeleeuwse miniaturen, schilderijen en muurschilderingen. De vroegste afbeeldingen dateren rond 1240.⁴ In de *Romance van Alexander* uit 1338-1344 staan afbeeldingen van zowel burgers als ridders met een kruisboog. Zowel het afvuren van de kruisbogen als het spannen van de boog worden uitgebreid afgebeeld (afb. 3a en 3b). Een veel latere afbeelding (1430-1440) van *De aanbidding van de Koningen*, van een anonieme kunstenaar uit Schwaben, toont een knecht die de paarden verzorgt met aan zijn gordel een kruisboogspanner (afb. 4a en 4b).

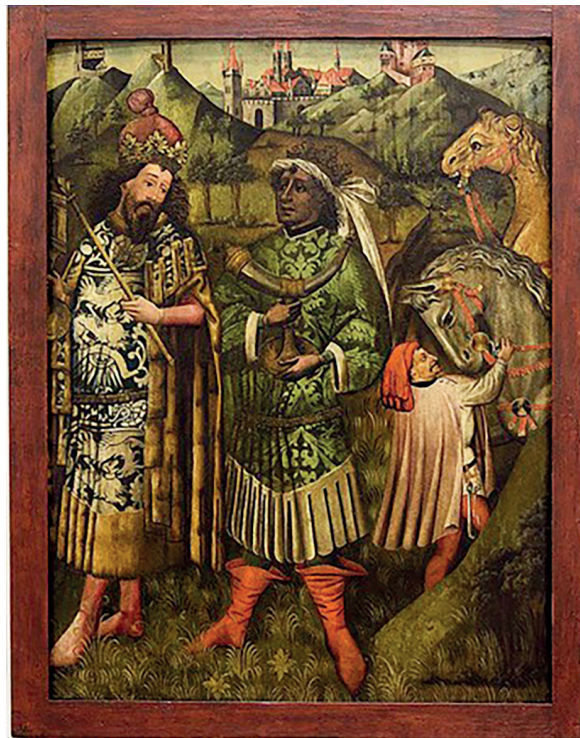
Afbeelding 3. Veertiende-eeuwse afbeeldingen van het gebruik van kruisbogen die met een spanhaak worden aangespannen. Op afbeelding 3a wordt de kruisboog door burgers gebruikt, op afbeelding 3b door soldaten. Bron: *Romance van Alexander*, Doornik, 1338-1344; collectie Bodleian Library, MS. Bodl. fol. 95r (afb. 3a) en fol. 88v (afb. 3b).

⁴ Morgan Bible, Morgan Library & Museum, New York, Ms M.638.

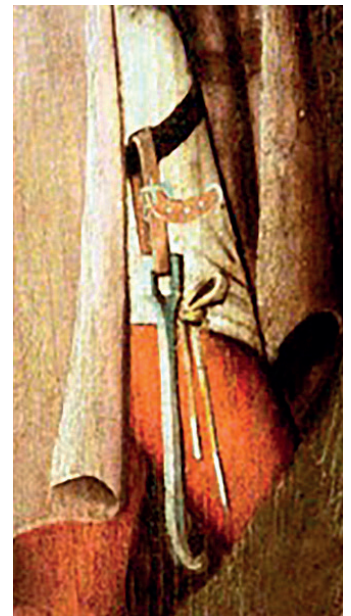
De jongste afbeeldingen van de kruisboogspanner dateren uit de vijftiende eeuw. In deze periode ontstaat een nieuw type kruisboog met een nog veel krachtiger stalen boog. Deze bogen waren zo sterk dat het niet meer mogelijk was om de boog te spannen met de spangordel. Er werden andere methoden ontwikkeld om de kruisboog te spannen, waaronder de tandbeugel. Met de laatste werd met een draaimechanisme de pees aangespannen.

Aan kruisbogen gerelateerde archeologische vondsten

Ondanks het feit dat de kruisboog een veelgebruikt wapen was, worden onderdelen van kruisbogen bij archeologisch onderzoek zelden aangetroffen. Bijzonder is een ijzeren voorwerp dat is gevonden in de vulling van een waterloop die is opgegraven voorafgaand aan de uitbreiding van Het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch. Deze kruisboogspanner is weliswaar geen onderdeel van een kruisboog, maar wel essentieel voor het gebruik ervan. De waterloop lijkt in de veertiende eeuw te hebben gefunctioneerd en werd tussen 1350 en 1400 geleidelijk gedempt (afb. 5). De vulling bestaat uit een veenachtig pakket met gestort stadsafval, waarin relatief veel metalen voorwerpen zijn gevonden. Door de gunstige, zuurstofarme omstandigheden zijn de ijzeren voorwerpen relatief goed bewaard gebleven.

4a

4b

Afbeelding 4a. Vijftiende-eeuws schilderij waarop een bediende van (twee van) de drie koningen een spanhaak voor een kruisboog aan zijn gordel heeft hangen.

Afbeelding 4b. Detail met de gordel met spanhaak. Bron: Anoniem, 'De aanbidding door de drie koningen', omgeving Schwaben, ca. 1430-1440; Bayerisches Nationalmuseum MA 3395.

Afbeelding 5. Opgraving Museumkwartier (SHMU), 2010. In het achterste deel van het opgravingsvlak tussen de jalons het grondpakket waarmee de waterloop is gedempt. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Afbeelding 6. De kruisboogspanner die opgegraven is in een veertiende-eeuwse waterloop aan de Beurdsestraat in 's-Hertogenbosch. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, SHMU.04330e30.

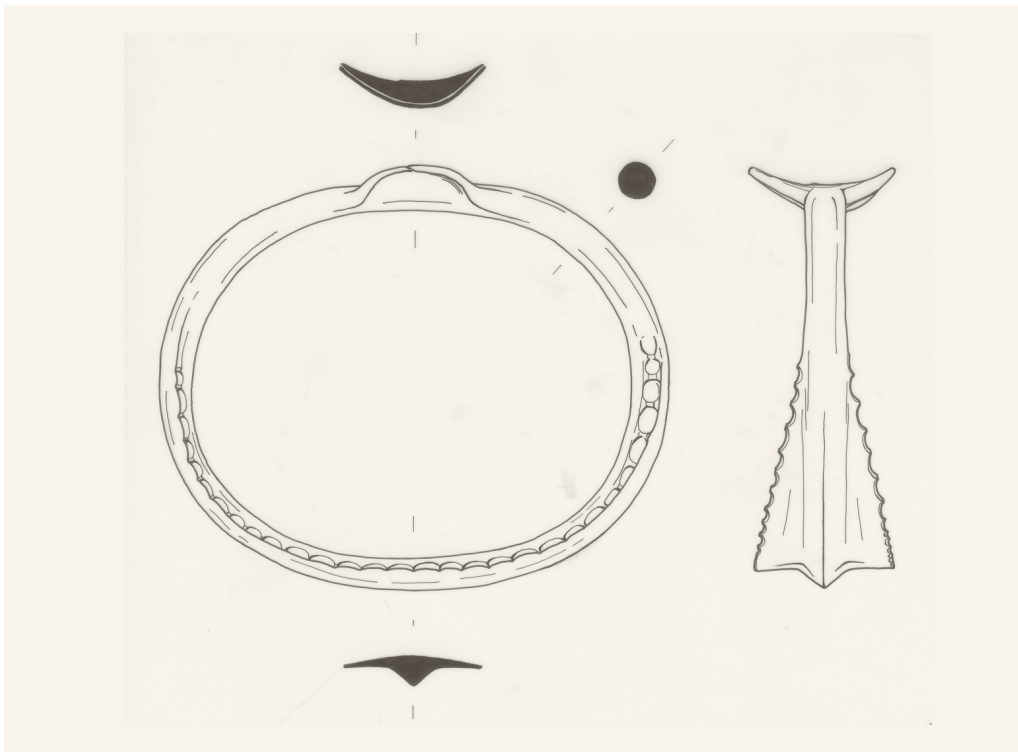
De kruisboogspanner is 14,2 cm lang en bestaat uit een haak, een min of meer driehoekig oog en een stompe pin (afb. 6). Door de driehoekige opening liep een riem die aan de gordel was bevestigd (afb. 4). De functie van de stompe pen is niet duidelijk. Mogelijk werd deze tussen een dubbele riem vastgezet, waardoor het geheel stabiel werd. Een studie naar parallellen leverde enkele voorbeelden op uit Denemarken, Duitsland, Engeland, Spanje en Italië. Tot op heden zijn maar een beperkt aantal vondsten van vergelijkbare kruisboogspanners in Nederland bekend. Een exemplaar uit Amsterdam is afkomstig van de opgraving aan het Damrak (afb. 7a). In het boek *Opgravingen in Amsterdam* wordt het voorwerp ten onrechte aangeduid als vermoedelijk een kienspaanhouder.⁵ De datering, eerste helft veertiende eeuw, komt overeen met de Bossche vondst. Het Amsterdamse exemplaar is 11,6 cm lang en het oog voor de riem is minder driehoekig dan de Bossche variant. In het depot van de gemeente Dordrecht bevindt zich eveneens een zeer vergelijkbaar exemplaar dat afkomstig is uit de opgraving Tolbrugstraat waterzijde (afb. 7b). Deze wordt gedateerd in de veertiende tot de vijftiende eeuw.⁶ Op de website van de gemeente Rotterdam staan een tweetal kruisboogspanners, daterend uit de periode 1350-1600 (afb. 7c en d). Ze zijn gevonden bij de aanleg van de Willemspoortunnel.⁷ Beide exemplaren vertonen onderling sterke overeenkomsten, maar wijken op enkele punten af van de Bossche vondsten. Ze zijn wat langer en de haak is wat platter uitgesmeed. De afstand tussen de haak en het oog is groter, en net onder de overgang naar het oog is een verdikking aangebracht. De pin aan de andere zijde van het oog is korter. Uit de omgeving van Londen is een vondst bekend die op een aantal punten duidelijk afwijkt van de hiervoor beschreven exemplaren (afb. 8).⁸ Het is de enige tot nu toe bekende kruisboogspanner in Engeland. Bijzonder is dat deze gemaakt is van een koperlegering (waarschijnlijk messing).

Afbeelding 7. Diverse kruisboogspanners uit andere steden in Nederland:
 a Amsterdam, 1300 tot 1350, lengte 11,6 cm;
 b Dordrecht, 1300 tot 1500, lengte 15,7 cm;
 c Rotterdam, 1350 tot 1600, lengte 27,0 cm;
 d Rotterdam, 1350 tot 1600, lengte 28,8 cm.
 Bron: zie noot 5, 6 en 7.

Afbeelding 8. Een kruisboogspanner gevonden in Wokingham (ten westen van Londen), koperlegering, 1150 tot 1350, lengte 10,4 cm. Bron: zie noot 8.

5 Baart 1977, 358.
 6 Dordrecht, DDT 6801.257.002.
 7 BOOR 13-26/1242422, opgraving Willemspoortunnel Binnenrotte (Librijesteeg – Grote Markt); BOOR 13-27/0149056, opgraving Willemspoortunnel Westnieuwland (Grote Markt – metrostation Blaak).
 8 The Portable Antiquities Scheme, SUR-FB55E5 (finds.org.uk).

Afbeelding 9. Tekening van een voetbeugel, gevonden in de afgevoerde grond van de bouwput van winkelcentrum de Arena in 's-Hertogenbosch. Tekening: Erfgoed 's-Hertogenbosch, PART-035.00025e750.

Bij het gebruik van de kruisboogspanner is het noodzakelijk dat de kruisboog aan de voorzijde is voorzien van een beugel waarin de voet geplaatst kan worden voor het spannen van de pees.

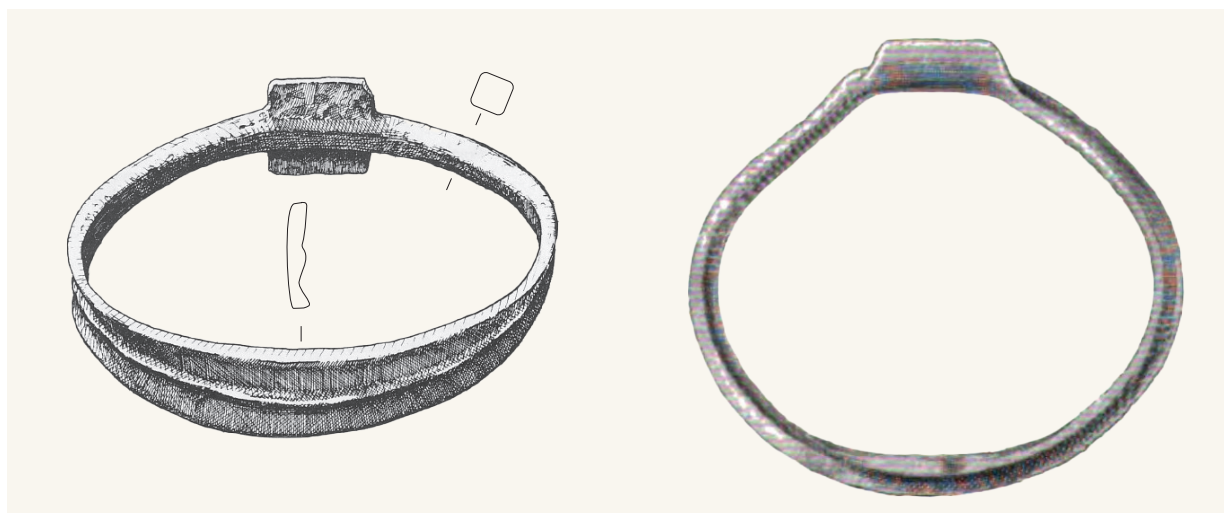
Tot op heden is maar één voorwerp in 's-Hertogenbosch gevonden dat met zekerheid als een voetbeugel geïnterpreteerd kan worden (afb. 9). Deze is gevonden in het stortmateriaal van de bouwput van de Arena aan het Burgemeester Loeffplein. Helaas heeft de voetbeugel van het Loeffplein geen goede archeologische context, maar het is waarschijnlijk dat deze afkomstig is uit de ophogingslagen die zijn aangebracht om het terrein vanaf de vijftiende eeuw in gebruik te kunnen nemen. De datering is dus vijftiende eeuw of mogelijk vroeger.

Voetbeugels van kruisbogen komen, net als kruisboogspanners, weinig voor in archeologische publicaties. Waarschijnlijk worden de meeste voetbeugels aangezien voor stijgbeugels. Het is mogelijk dat een deel van de voorwerpen die gepubliceerd zijn als stijgbeugel toch voetbeugels voor kruisbogen betreft. Toch is er duidelijk verschil tussen een stijgbeugel en een voetbeugel van een kruisboog. Stijgbeugels zijn altijd aan de bovenzijde voorzien van een oog of rechthoekige opening, waardoor de riem liep waaraan de stijgbeugel bevestigd was (afb. 10).

De voetbeugel van de kruisboog was aan de bovenzijde enigszins verbreed, zodat deze aan de zuil van de kruisboog met touwen of pezen kon worden bevestigd.

Afbeelding 10. Stijgbeugel, gevonden in opgraving Hoge Steenweg 11, datering vermoedelijk dertiende eeuw. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, DBHS-11.00131e1.

a

b

Van de in 's-Hertogenbosch gevonden voetbeugel is een identiek exemplaar bekend bij de opgravingen van het kasteel Wartburg in Duitsland en van kasteel Tannenberg (ten zuiden van Darmstadt). Beide vondsten dateren uit de dertiende of veertiende eeuw (afb. 11 a en b).⁹

Afbeelding 11. Voetbeugels opgegraven bij twee veertiende-eeuwse kastelen in Duitsland: a. Wartburg; b. Tannenberg. Bron: zie noot 9.

a

b

In Rotterdam zijn twee voetbeugels gevonden die als stijgbeugel zijn gepubliceerd. Deze worden gedateerd in de veertiende of vijftiende eeuw (afb. 12).¹⁰

Afbeelding 12. Voetbeugels uit opgravingen in Rotterdam: a. Rotterdam 06-31, Binnenrotte, 1300 tot 1599, breedte 13,0 cm, hoogte 14,5 cm; b. Rotterdam 13-88, Grotemarkt/Markthal, 1350 tot 1500, breedte 10,2 cm, hoogte 6,2 cm. Bron: zie noot 10.

In tegenstelling tot de hierboven beschreven onderdelen van een kruisboog wordt de tuimelaar meestal wél als zodanig herkend. De tuimelaar, ook wel noot genoemd, bevond zich in de bovenzijde van de zuil van de kruisboog (zie afb. 2, nr. 3). De tuimelaar diende om de pees in opgespannen toestand te vergrendelen. De tuimelaar bestaat uit een cilindervormig stuk edelhertgewei en is voorzien van twee klauwvormige haken die dienden om de pees vast te houden. Aan de andere zijde bevindt zich een opening waarin het uiteinde van de trekkerstang paste. Tevens bevat de tuimelaar een gat waarin een as kon worden bevestigd. Met behulp van de trekkerstang kon de tuimelaar worden ontgrendeld, waardoor de pijl werd

⁹ Meyer 1974, 787 en Hefner & Wolf 1850, 92, Tafel IX afb. U.
¹⁰ BOOR 06-31, Binnenrotte 2000, 1300-1599; BOOR 13-88, Grotemarkt Markthal, 1350-1500.

afgevuurd. Om te schieten werd de trekkerstang opwaarts gedrukt, waardoor zijn punt de inkeping in de tuimelaar losliet. Hierdoor draaide de tuimelaar en door de spanning in de pees bewoog deze zich vooruit, waardoor uiteindelijk de bout werd afgeschoten.

Tuimelaars in 's-Hertogenbosch

Tot op heden is een drietal tuimelaars gevonden in 's-Hertogenbosch. Twee daarvan zijn afkomstig uit opgravingen: één van het Burgemeester Loeffplein en één uit een beerput aan de Beurdestraat, gevonden bij de uitbreiding van Het Noordbrabants Museum (afb. 13). Beide exemplaren dateren uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Het derde exemplaar is gevonden door een particulier bij het uitgraven van de bouwput van Huis ter Aa, tussen de Zuid-Willemsvaart en de Kasterenwal. De datering van dit exemplaar is onbekend.

Afbeelding 13. Een tuimelaar, gemaakt van edelhertgewei (doorsnede ca. 4 cm). Gezien van opzij (afb. 13a) en van bovenaf (afb. 13b). De tuimelaar draaide rond een as die gestoken was in het ronde gat. De klauwvormige uitsparing hield de pees tegen zolang de tuimelaar vastgehouden werd door de trekkerstang. Werd de trekkerstang weggebogen, draaide de tuimelaar, ontspande de pees en schoot de pijl weg. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, SHMU.04207e3.

Conclusie

Kruisbogen waren in de middeleeuwen een veelgebruikt wapen. Niet alleen professionele boogschutters maakten er gebruik van, maar ook burgers. In tegenstelling tot handbogen was voor het hanteren van een kruisboog minder kracht en oefening nodig. In een stad als 's-Hertogenbosch moeten vele kruisbogen in gebruik geweest zijn. Het is bijzonder om te constateren dat daarvan, ondanks het vele archeologische onderzoek, relatief weinig resten zijn teruggevonden. Ook in andere steden zijn de vondsten die samenhangen met het gebruik van kruisbogen zeer schaars. Deels komt dit omdat men zuinig was op dergelijke kostbare wapens, deels omdat een kruisboog grotendeels is opgebouwd uit vergankelijke materialen die in de bodem alleen onder bijzondere omstandigheden bewaard blijven. Het is aannemelijk dat met name de voetbeugels vaak niet worden herkend als onderdeel van een kruisboog. Daarnaast is het goed mogelijk dat zich in archeologische collecties nog veel meer kruisboogspanners bevinden. Kortom: wie weet wat toekomstig onderzoek nog aan het licht zal brengen...

Eddie Nijhof werkte sinds 1980 als archeoloog bij de gemeente 's-Hertogenbosch. Hij richtte zich op middeleeuwse archeologie en de materiële cultuur van die periode, en schreef verschillende artikelen over archeologische onderwerpen die te maken hebben met 's-Hertogenbosch. Sinds mei 2023 is hij met pensioen.

Verantwoording

Archieven en collecties

- Stadsdepot Dordrecht, collectie archeologie,
- Morgan Library & Museum, New York,

Literatuur

BAART, J., E.A., 1977: *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek* (Amsterdam).

HAGE, R., 2019: "'Onder Gods geleide en met het zwaard opzijde." De historie van de handboog', *Bossche Kringen* 3, pp. 62-65.

HEFNER, J. VON & WOLF, J. W., 1850: *Die Burg Tannenberg und ihre Ausgrabungen* (Frankfurt am Main).

HEUVEL, N. H. L. VAN DEN, 1946: *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch voor 1629*, proefschrift Universiteit Nijmegen (Utrecht).

MEYER, W., 1974: 'Die Burgruine Alt-Wartburg im Kanton Aargau', in: *Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters*, Bd. 1 (z.p.).

SENSFELDER, J., 2007: *Crossbows in the Royal Netherlands Army Museum* (Delft).

MOENS, J. & VERNAEVE, W., 2018: 'Het ambacht van de kruisboogmaker', in: K. de Groot & J. Moens (red.), *Archeologie en geschiedenis van een middeleeuwse woonwijk onder de Hopmarkt te Aalst*, Relicta Monografieën 16, Archeologie Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen (Brussel).

Websites

Gemeente Rotterdam:

- [bodemvondsten.rotterdam.nl, object 06-31](https://bodemvondsten.rotterdam.nl/object/06-31)
- [bodemvondsten.rotterdam.nl, object 13-26](https://bodemvondsten.rotterdam.nl/object/13-26)
- [bodemvondsten.rotterdam.nl, object 13-27](https://bodemvondsten.rotterdam.nl/object/13-27)
- [bodemvondsten.rotterdam.nl, object 13-88](https://bodemvondsten.rotterdam.nl/object/13-88) (alle geraadpleegd op 5 augustus 2025)

The Portable Antiquities Scheme, medieval crossbow, [record SUR-FB55E5](https://www.pas.org.uk/record/SUR-FB55E5) (geraadpleegd 5 augustus 2025).

De waterradmolens binnen de stad 's-Hertogenbosch

Een historische reconstructie

Hein Elemans

De afgelopen jaren is er veel aandacht geweest voor de Brabantse waterradmolens.¹ De waterradmolens in de binnenstad van 's-Hertogenbosch zijn daarbij grotendeels onderbelicht gebleven.² Toch valt er op basis van geschreven bronnen, archeologisch onderzoek en bouwhistorische gegevens een reconstructie te maken van de verschillende waterradmolens binnen de stadsmuren.³

De Bossche waterradmolens kennen een geschiedenis die bijna zo oud is als de stad zelf. Ze vervulden een belangrijke economische functie en hun sluizen droegen bij aan de waterbeheersing en de verdediging van de stad. In dit artikel worden vier locaties besproken waarvan vaststaat dat er een waterradmolen heeft gestaan: in de westelijke stadsgracht (Dommel), in de Vughterstroom bij de Molenbrug, in de Vughterstroom bij de Molenstraat en bij de Oude Orthenpoort (Marktstroom). Daarnaast is er nog een locatie in de Marktstroom bij de oude waterpoort, waar mogelijk al in de dertiende eeuw een waterradmolen heeft gestaan. De laatste waterradmolen in de stad is in het midden van de zeventiende eeuw verdwenen, als gevolg van de langdurige periodes met militaire inundatie en een steeds hoger wordend waterpeil van de Maas. Het drijven van een waterradmolen was daardoor niet langer rendabel en de functie werd overgenomen door een van de vele rosmolens en windmolens in de stad.

Watermolens en waterradmolens

Bij de term 'watermolens' moet een onderscheid gemaakt worden tussen twee soorten. In de eerste plaats zijn er waterradmolens, die met waterkracht een rad aandrijven en daarmee een draaiende beweging vormen die voor veel industriële functies kan worden ingezet. Denk aan het vullen (vilten) van wol, pellen en malen van graan, hout zagen, olie slaan of het malen van run (eikenschors) voor leerlooierijen. Daarnaast zijn er de zogenoemde windwatermolens. Bij deze molens wordt windkracht met wiken omgezet in een draaiende beweging, waarmee water uit een laaggelegen polder omhoog wordt gepompt. In de oudste archieven ontbreekt soms de context waaruit kan worden opgemaakt welke van deze twee typen het betreft. Voor het aandrijven van een waterradmolen is waterkracht nodig, die onder meer wordt opgewekt door het opstuwen van water. De mogelijkheid om een watermolen te bouwen is dus nauw verbonden met de waterhuishouding. Bovendien kon per stuw of sluis maar één molen worden gebouwd, wat het aantal molens beperkte.

- 1 Zie onder andere provincie Noord-Brabant, [watermolenlandschappen](#) en de hoofdstukken 8,9,11,15 en 17 in Het stroomgebied van de Dommel, een landschapsbiografie.
- 2 Een uitzondering hierop is het artikel van Piet Hein van Halder over de Grobbendonkmolen in de Dommel bij Bastion Isabella; Van Halder 2017.
- 3 Met dank aan Ton Kappelhof voor het attenderen op relevant bronnenmateriaal.

De middeleeuwse waterbeheersing

Alvorens in te gaan op de verschillende molenlocaties, volgt hier een korte schets van de middeleeuwse waterhuishouding van de stad. De oudste waterbeheersing van de stad kan slechts worden herleid op basis van teksten en archeologische gegevens, omdat er geen tastbare overblijfselen meer van zijn. Om de waterbeheersing te begrijpen, wordt de stad opgedeeld in een hoog- en een laagpeil, waarbij de bodemhoogten van de Binnendieze een belangrijk gegeven vormen. In het stadsdeel met een laag peil hadden de wateren een bodemhoogte van 0 tot 1,0 meter boven NAP.⁴ In het hoge stadsdeel lag de bodem van de Binnendieze op een hoogte van ca. 1,60 tot 1,80 meter boven NAP. Dit is te herleiden uit de vloeren van de hekels (de plekken waar het water de stad binnenkwam) en waarvan nog tekeningen bestaan. Met een waterdiepte van ongeveer één meter waren deze geschikt voor platbodemschepen, de zogenoemde 'pleyten'.

Sluizen en stadsuitbreiding

De twee peilen werden gerealiseerd door de aanleg van sluizen en stuwen. Al in de dertiende eeuw waren er in de stad sluizen aanwezig, in de bronnen vaak aangeduid als 'sile' (zijl). Deze term is een Hollands-Fries woord voor 'sluis', dat tegenwoordig nog voorkomt in plaatsnamen als Blokzijl en Delfzijl. De oudste vermelding dateert uit 1338, toen een sile werd genoemd op de plaats waar nu Achter het Verguld Harnas is. Deze sluis lag in de oude stadsgracht, de huidige Verwerstroom. Ook in de Vughterstream werd in de veertiende eeuw (1384) een 'zile' genoemd bij het Huys van Postel. Het begrip sile raakt later in onbruik en wordt vervangen door het woord sluis.

Het is niet helemaal duidelijk of ook de stadsgrachten rond de eerste muur door middel van een sile werden opgestuwd, maar hier kan wel van worden uitgegaan. Al snel breidde de stad zich uit buiten de muren, waarbij de waterbeheersing planmatig vooruitliep op de aanleg van de tweede ommuring. Aangenomen wordt dat in 1297 de nieuwe structuur van de stad grotendeels was gerealiseerd (eerste vermelding van een watermolen). Na de uitbreiding van de stad hadden delen van de stadsgracht, de haven, Marktstroom en Vughterstream een laag peil. Dit lage deel stond in directe verbinding met de Maas en was bereikbaar voor platbodems en koggeschepen met een diepgang tot ruim twee meter (zeven voeten).⁵ De meeste polders ten noorden van de stad waterden af op het lage peil van de Dieze. Omdat er in de middeleeuwen nog geen sluizen waren bij Crèvecoeur, fluctueerde het waterpeil in de haven sterk: bij droogte slechts één meter, in natte winters tot meer dan zes meter.

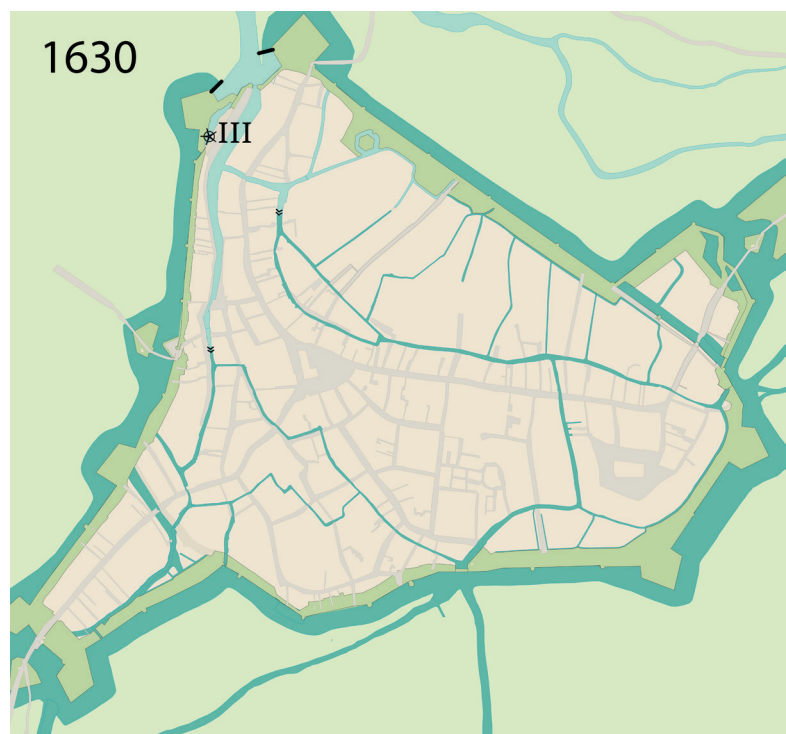
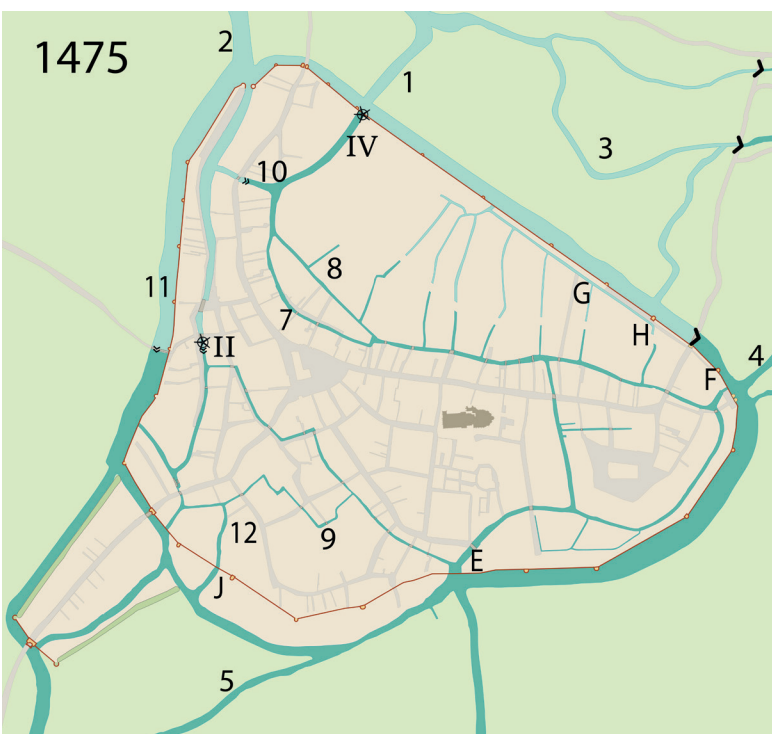
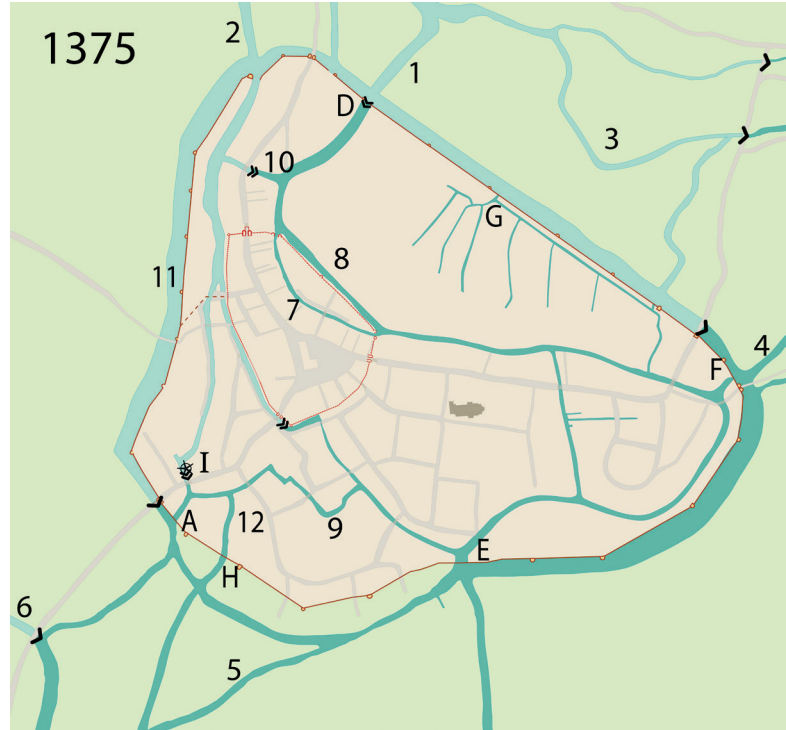
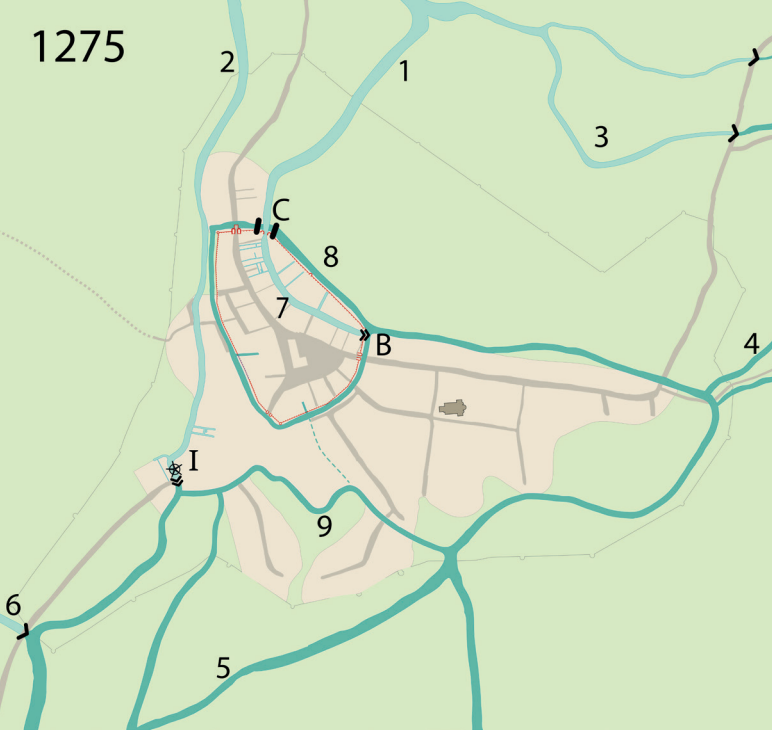
Eind dertiende eeuw werd de Maasdijk aangelegd, waardoor ook de stad de Dieze van dijken moest gaan voorzien. De stad moest immers als open rivierhaven bereikbaar blijven voor de grotere (zeegaande) schepen van die tijd, terwijl de stad en de rivieren Aa en Dommel op een stabiel hoog peil werden gehouden. Vooral in de vijftiende eeuw (na de Sint-Elisabethsvloed van 1421) zal er in de stad ook nog sprake zijn geweest van merkbare verschillen tussen eb en vloed. De Bossche haven had voor de waterpoort van de Brede Haven een balk (boom) onder water liggen die de schippers waarschuwde voor onvoldoende diepgang. In de Dieze, de Merwede en in de huidige Biesbosch bevonden zich veel zandbanken waarop schepen konden vastlopen. Door in de stad een balk te leggen op twee meter diepte, konden schippers veilig de haven verlaten.

Waterbeheer buiten de muren

Om volledige controle te krijgen over de waterbeheersing van de stad moest vanuit de hoge gronden bij Vught en Rosmalen een droge landweg beschikbaar blijven door het rivierdal van de Dommel (toen nog Dieze genoemd) en de Aa.

4 NAP = Normaal Amsterdams peil, een gemiddeld waterniveau in de stad Amsterdam. Oudere gegevens worden uitgedrukt in AP. Voor 's-Hertogenbosch is gerekend met een correctie van -18 cm naar NAP.

5 Koggeschepen vormden de basis voor de handel op de Oostzee en konden vanwege hun geringe diepgang ondiepe rivierhavens vanaf de kust bereiken. Pleyten waren kleine schepen (10-15 meter) met geringe diepgang, geschikt voor vervoer binnen de stad en naar de Langstraat en de Meierij.

Afbeelding 1. De waterlopen in en direct rond de stad 's-Hertogenbosch tussen 1275 en 1630. In donkerblauw de wateren die (vermoedelijk) een hoog peil hadden, in lichtblauw de wateren die een laag peil hadden. De locaties van de verschillende waterwerken zijn met symbolen aangegeven: stuwen (▷), sluisen (▷▷), beren (|) en watermolens (⊗).

Verklaring van de cijfers en letters: 1: Zwarte Water (Oude Dieze); 2: Vughterstream; 3: Muntelsloot (oude Aa); 4: Kleine Aa; 5: Dommel; 6: Gemeentens- en Polderswetering; 7: Grootte Stroom (Marktstroom); 8: stadsgracht eerste stadsmuur; 9: Verwerstream; 10: Veeregat; 11: stadsgracht; 12: Kleine Vughterstream.

A Hekel bij de Kuipertjeswal (naast de Heilige Kruispoort); B: waterpoort bij het huidige Herman Moerkerkpark; C: waterpoort bij huidige Geertruikerkhof; D: waterpoort bij de huidige Citadellaan; E: Grote Hekel; F: Kleine Hekel (bij Anthoniuspoort); G: Kleine Hekel (Muntel); H: Kruisbroedershekel.

I: Lembekensmolen of Stadswatermolen; II: Watermolen in de Molenstraat; III: Grobbendonkmolen; IV: Watermolen bij de 1^e Orthenwaterpoort.

Tekening R. van Genabeek, Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Waarschijnlijk was deze verbinding via de Vughter- en Hinthamerdijk er al eerder dan de stad zelf. Uit de oudste bronnen blijkt dat de jonge stad het grondgebied had uitgebreid tot aan de hoge gronden bij Het Reut en de Koedijk bij Hintham om daarmee controle te krijgen over de waterbeheersing en de toegang tot de stad. Daarvoor werden de nevenstromen van de Dommel en de Aa voorzien van dammen en sluizen. Ook in de stadsgrachten lagen (koffer)dammen, die ook wel werden aangeduid als 'oudaan' of, later, 'beren'.

Deze waterbeheersing is in 800 jaar vrijwel ongewijzigd gebleven. Alleen de Nieuwe Dieze en de haven zijn in de 15e, 17e en 19e eeuw aangepast aan moderne scheepvaart. Het hoogteverschil van ca. 70 cm, dat door opstuwing ontstond, was voldoende om de stad te voorzien van schoon stromend water, afvalstoffen af te voeren, de grachten te vullen en molens te laten draaien.

Afbeelding 2a. De ligging van de Lembekensmolen op de kadaasterkaart van 1823.

De plattegrond is klassiek voor een molen met dubbelwaterrad. Het eigendom is 400 jaar onveranderd gebleven. Bewerking door de auteur (2025).

Bron ondergrond: BHIC, Minuutplan 's-Hertogenbosch Sectie G Blad 1, MIN10080G01.

2a

2b

2c

De Lembekensmolen of Stadswatermolen

De oudste waterradmolen in de stad die met zekerheid kan worden gesitueerd, was de Lembekensmolen of Stadswatermolen. Deze lag op de Vughterstream, ter plaatse van de voormalige overgang van de Vughterstraat naar de Vughterdijk, aan de Molenbrug, die behoorde tot het eigendom van de watermolen.

De naam Vughterdijk is na uitbreiding van de stad, midden 20e eeuw, opgegaan in de Vughterstraat. De Molenbrug is nog steeds aanwezig ter hoogte van huisnummers 101 tot en met 105, maar nauwelijks meer in het straatbeeld herkenbaar. Deze molen wordt voor het eerst genoemd in 1297 en wordt dan genoemd als de Lembekensmolen. Er kan niet worden achterhaald waar deze naam vandaan komt, maar waarschijnlijk betreft het een eigenaam. Zowel in Vlaams-Brabant (bij Brussel) als Vlaanderen (bij Antwerpen) bestaat een plaatsnaam Lembeek. De nog jonge stad trok vele investeerders aan die de stad snel lieten groeien; waarschijnlijk waren er velen uit die steden afkomstig. Hoewel er naast de naam Molenbrug geen tastbare restanten meer zijn, is er over de ligging van de molen weinig onduidelijk. Bij alle waterradmolens ligt de Molenbrug direct bovenstrooms van de molen, waarbij de dijk fungeert als verbindingsweg en waterkering voor het opgestuwde water. Bijzonder detail is dat op de oudste kadastrale kaarten uit de periode 1811-1832 de contouren van de molen met twee raderen nog duidelijk zichtbaar zijn.

Afbeelding 2b. Detail van de plattegrond van 's-Hertogenbosch van Braun-Hogenberg (1588). In het kader de plaats van de Lembekensmolen. Verder toont de kaart ook stadsmuur, landpoort en waterpoort in de Parkstream. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0078723.

Afbeelding 2c. De Vughterstream gezien vanaf de Uilenburg richting Vughterstraat: dit is de locatie van de vroegere Lembekensmolen. Foto auteur (2025).

Inpassing binnen de stadsmuren

Omstreeks 1250 werden er al plannen gemaakt voor de uitbreiding van de stad en er werd ook al volop buiten de eerste stadsmuren gebouwd. Pas kort na 1300 werden de Vughterstream en de watermolen binnen de bescherming van de

6 Van Asseldonk 2002.

7 In geschreven bronnen worden dergelijke dammen aangeduid als 'oudaan'. Vanaf de zestiende eeuw worden gemetselde varianten 'beer' genoemd.

tweede omwalling gebracht. Het zal zeker binnen die planmatige opzet van de stad hebben gepast dat de Lembekensmolen is gebouwd binnen de voormalige Heilige-Kruispoort. Met de molensluizen werd immers het waterpeil op de gracht geregeld en bleef het benedenstroomse deel van de Vughterstream beschikbaar voor directe scheepvaart vanuit de Dieze. Uit de archieven blijkt dat ook de Vughterstream zeker tot de zeventiende eeuw passeerbaar was voor kleine schepen. In de praktijk hebben de molens op de Vughterstream destijds één complex gevormd met waarschijnlijk twee raderen. Het hoogteverschil van ca. 70 cm kon immers maar één keer worden gebruikt.

Schenking

In 1330 schenkt Jan Volkaert Compain, namens zijn familie, een groot aantal molens in de stad aan hertog Jan II, waaronder de watermolens aan de Molenbrug en vijf windmolens in de stad en binnen de vrijheid van de stad.⁸ Deze geeft de molens daarna in erfpacht aan de stad 's-Hertogenbosch voor 40 schellingen zwarte penningen tournoois jaarlijks. Waarschijnlijk heeft de stad de erfpacht afgekocht, want later wordt in de archieven nooit meer over een erfpacht gesproken. Vanaf dat moment wordt de molen meestal 'Statswatermolen' [sic] genoemd. Jans vader, ridder Wouter Volckaert Compain, was tussen 1284 en 1289 rentmeester van hertog Jan I van Brabant en eigenaar van een fortuin aan onroerend goed in de stad Antwerpen. Ook was de familie al vanaf 1212 leenheer van een groot deel van Dongen. Hij raakt echter in ongenade bij de hertog en draagt samen met zijn drie zoons al zijn bezittingen, waaronder die in 's-Hertogenbosch en Dongen, over aan de hertog.⁹

Omstreeks 1400, na uitbreiding van de stad met de Vughterdijk, kwam er snel verandering in de situatie met de Stadswatermolen. In 1420 wordt voor deze locatie vermeld: ex domistadio olim cuiusdam molendini aquatilis ('er was ooit een watermolen').¹⁰ We weten dat Jonker Dirk die Borchgrave tussen 1430 en 1433 bezittingen kreeg tussen de huidige Berwoutstraat en de Vughterstraat. In 1496 wordt een aangrenzend molenhuis, met gronden aan de Molenbrug, door de stad verkocht aan zijn zoon Dirk. De brug die oorspronkelijk bij de molen hoorde, bleef eigendom van de stad. Daaruit kan worden geconcludeerd dat de molen op dat moment niet meer functioneerde. De molen moet in de loop van de vijftiende eeuw stroomafwaarts zijn verplaatst naar het pand Molenstraat 2 (De Drie Kronen), maar het is niet duidelijk wanneer. Helaas ontbreken veel archiefstukken uit deze voor de stad belangrijke vijftiende eeuw.

Verdwenen sluisen?

Ten slotte nog een hoofdbreker. In 1384 wordt stroomafwaarts van de Lembekensmolen nog 'een zile' genoemd nabij 'het Huys van Postel'. Het betreft de achterkant van het refugiehuis van Postel (Postelsestraat 16) ter hoogte van de Capucijnenpoortbrug. Een sluis op deze plaats is alleen mogelijk wanneer de stroomopwaarts gelegen waterradmolen op dat moment niet meer in werking was. Een meer logische verklaring is dat deze sluis, op honderd meter afstand van de molen, samen met de molensluis als schutsluis werkte. Beide sluisen verdwijnen na de verplaatsing van de watermolen naar de Molenstraat.

Theoretisch gezien zou er ook op de Verwerstream een watermolen geweest kunnen zijn, maar deze is nooit vermeld. Er is wel een sluis bekend in de Verwerstream bij de Antwerpsepoort (1359) 'huis en erf op die Zile achter het Verguld Harnas'. De Verwerstream liep destijds via de oudste stadsgracht rechtstreeks naar de Smalle Haven. Pas halverwege de vijftiende eeuw werd er een nieuw stuk Binnendieze

8 Hier wordt duidelijk gesproken over meer dan één watermolen, waarschijnlijk op dezelfde locatie.

9 Merkelbach van Enkhuizen 1949, 2.

10 De Bruijn 2000.

gegraven als verbinding tussen de oude stadsgracht langs de Snellestraat naar de Vughterstroom. Hierdoor kon de oude dertiende-eeuwse gracht worden gedempt en de naastgelegen Kruisstraat worden verbreed. Voor de verdediging van de stad had dit als voordeel dat de gehele waterhuishouding van de Parkstroom, Kleine Vughterstroom, Verwerstroom en Kerkstroom kon worden geregeld met een nieuwe stuw bij de Korenbrug. De eerdergenoemde sluis bij de Antwerpsepoort kon daarmee vervallen.

De waterradmolen bij de Korenbrug

De opvolger van de Lembekensmolen lag op de hoek van de Molenstraat 2 en Korenbrugstraat 16. Vermoedelijk is deze molen, met een nieuwe molensluis, gebouwd ergens tussen 1420 en 1496. Bouwhistorisch onderzoek dateert het huidige gebouw (De Drie Kronen) gedeeltelijk als zestiende-eeuws. Het is dus aannemelijk dat de molen was ondergebracht in een voorganger van het huidige gebouw.¹¹

Er zit hier een flink gat in de geschiedschrijving. De eerste vermelding van de sluis bij de korenbrug 'Den Back van de Corenbrugge' dateert pas uit het jaar 1634: 'Op 5 May 1634, soe heeft Frans Bloem, aengenomen te verdiepen ende vuyt te graven de haven, beginnen aenden boom tot in Den Back van de Corenbrugge, voor de somme van 2300 gulden betaelt die som.'

In 1735 werd door de landsregering een nieuwe Korenbrugsluis gebouwd, zonder instemming van het stadsbestuur. Met deze nieuwe sluis konden zowel de Verwerstroom, Parkstroom, Kleine Vughterstroom als Kerkstroom in tijden van oorlog op (inundatie)peil van ca. 3,93 meter +NAP (4,11 +AP) worden gehouden. Dit hoge peil – aanzienlijk hoger dan het normale peil van 2,50 m (later 2,80 m) +NAP – werd in dreigende situaties bewust ingesteld en stond bekend als het militaire stadspeil. In zulke omstandigheden raakte de gehele omgeving van de stad plasdras, waarbij ook veel kelders onderliepen; scheepvaart op de Binnendieze was dan niet mogelijk. Omdat de stad de scheepvaart op de Vughterstroom nog steeds van groot belang achtte, werd er op korte termijn door de stad tegen de boog van de Vismarkt een tweede sluis gebouwd, die samen met de Korenbrugsluis opnieuw als schutsluis kon functioneren. Dit suggereert dat ook de voorganger al een schutsluis moet hebben gehad, evenals de eerdergenoemde Stadswatermolen.

Verdwijning van de molen

De nieuwe Korenbrugsluis ligt echter te ver stroomafwaarts van de molen om destijds ook als molensluis te kunnen dienen. Vermoedelijk heeft er een oudere voorganger gelegen op de plek van het huidige pand Molenstraat 4 (De Zwaan). In het verleden lag daar de toegang tot de achtererven van diverse panden in de Kruisstraat, waaraan ook het achtererf van de waterradmolen grensde. Uit de verplaatsing van de stuw kan de conclusie worden getrokken dat de molen zeker voor 1735 is verdwenen, maar waarschijnlijk al een eeuw eerder. Immers, ook de waterradmolen op Bolwerk Isabella (zie verderop in dit artikel) werd omstreeks 1644 buiten werking gesteld, omdat deze door hoge Maaswaterstanden en lange perioden met militaire inundatie niet meer rendabel was. Beide molens gebruikten hetzelfde hoogteverschil van ongeveer zeventig cm om te kunnen malen. Uit een zinsnede in een verkoopakte uit 1645 – 'noordwaarts de weg eertijds genoemd tot den Watermolen' – blijkt dat er dan al enige tijd geen sprake meer is van een werkende watermolen op deze plaats.

¹¹ Vriendelijke mededeling Ad van Drunen. In de Bossche Encyclopedie wordt de uitbouw boven de Dieze 'het dak van het molenrad' genoemd. Dit is onwaarschijnlijk na vier eeuwen ander gebruik; bovendien hebben molenraderen zelden een dak. Vermoedelijk is de uitbouw ontstaan omdat de ondergrond van het rad kadastraal bij het pand hoorde en men dit eigendom functioneel heeft gemaakt met een zwevende balustrade, zonder veel invloed op de stroming.

3a

3b

3c

Afbeelding 3a. Doorzicht over de Binnendieze van onder de Korenbrug naar de Uilenburg. Links de voormalige brouwerij De Drie Kronen, boven de overkluizing 'De Zwaan'. Hier was in de vijftiende en zestiende eeuw een waterradmolen. Waarschijnlijk lag op de plaats van 'De Zwaan' een brug die toegang gaf tot de achtererven van de Kruisstraat, met tegen de brug de molensluizen. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0014203.

Afbeelding 3b. Links vooraan Korenbrugstraat 16, voormalige brouwerij De Drie Kronen (ca. 1938). Op de plek van het vroegere molenrad is een balustrade gebouwd, die gestut werd op houten palen boven de Vughterstream. De kadastrale ondergrond van de stroom behoort nog steeds tot het pand. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0002028.

Afbeelding 3c. De in 1735 aangelegde Korenbrugsluis, waarmee de waterstand van de Binnendieze op inundatiepeil kon worden geregeld. Links van de brug de Korenbrugstraat; langs het water de Molenstraat die naar de Uilenburg leidt. Anonieme litho, achttiende eeuw. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0000747.

Watermolen in de Stadsdommel

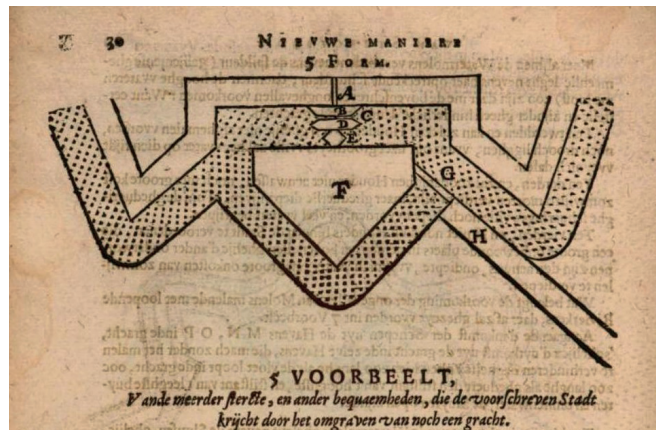
De waterradmolen op de Stadsdommel is al eerder uitgebreid beschreven door Piet-Hein van Halder in *Bossche Kringen*.¹² Deze molen werd gebouwd door Anthonie Schets van Grobbendonk, kort nadat hij militair gouverneur werd van de stad namens de koning van Spanje en hij in die functie het Sint-Isabella Bolwerk had gebouwd. Op 16 juni 1618 werd hem door Aartshertog Albrecht van Oostenrijk en Aartshertogin Isabella op persoonlijke titel vergunning verleend om: 'eene watermeulen om lakenen te vollen en graenen te maelen in een bollewerck nieuwt gemaect in onse voers. stadt, genoempt Ste Isabelle alwaer is een sluyse genoempt de Bacq, tot meerdere commoditeyt van het volck, die bij faute van wynt gedwongen syn henne laecken ende graenen te seynden buyten onze voers. Stadt.' Evenals de Lembekensmolen was het een dubbele molen (met twee raderen) die gebruikt werd om wol te vollen (viltten) en graan te malen. Van de molen zijn vier afbeeldingen bekend, waaronder enkele op kaarten van het beleg van Frederik Hendrik uit 1629. Enkele jaren eerder (in 1611) wordt op ongeveer deze plek al een watermolen vermeld: 'voorsz bestederen zullen onderhouden en repareren de watermolen, tegenwoordig aan de Boom staande', maar hiervan wordt aangenomen dat het een polderwatermolen is aan de rechter Diezedijk, direct buiten de poort gelegen. Deze windwatermolen wordt al vermeld in 1498: 'een camp buyten des boems gelegen tegen der moelen (den watermolen) aldair'.

12 Van Halder 2017.

Werking Grobbendonkmolen

Om te kunnen malen maakte ook de Grobbendonkmolen gebruik van de hoogteverschillen tussen de Stadsdommel en de Dieze. De Dieze had tot het midden van de achttiende eeuw een open verbinding met de Maas met sterk wisselende waterstanden. Al in 1591 wordt hier een (back)sluis vermeld, die samen met drie andere sluizen het inundatiepeil in de stadsgrachten en de Binnendieze kon reguleren.¹³ De naam 'backsluis' komt ook al voor in middeleeuwse documenten over de stad en had betrekking op de bakvorm van de sluis. Waarschijnlijk heeft men al bij de aanleg van het Sint-Isabella Bolwerk in 1614 de sluis onder bescherming van het bolwerk gebracht en daar in 1618 een waterradmolen bij gebouwd. Er werden door het stadsbestuur strenge eisen gesteld aan de bouw en het gebruik van de waterradmolen. Zo moest de sluis gratis passeerbaar zijn voor schepen en bleef het visrecht bij de stad. De situatie van de Grobbendonkmolen lijkt heel erg op de beschrijving die Simon Stevin in zijn wetenschappelijk werk over vestingwerken heeft getekend en beschreven:¹⁴

'Om 't water inde grachten op te houden, hebbende boven een scherpen kant ghelijc den rugghe van een Swijn, 't welcmen gelubt zijnde Beer noemt. En wantse ooc gelijckenis hebben metten rugghe van een Ezel, zoo noemense Fransoysen Dodanes, dat is dos de asnes, beteyckenende Ezels ruggen.'

Afbeelding 4. Ontwerp voor een ravelijn met watermolen en spilsluis, door Simon Stevin in 1617 gepubliceerd. Een jaar later werd de molen in 's-Hertogenbosch volgens dit ontwerp gebouwd. Bron: Simon Stevin, *Nieuwe Maniere van Sterctebou door Spilsluysen*, blz. 30, 3 Hoofdstuc, 5 Voorbeelt.

Stevins ontwerp lijkt kort na het verschijnen van zijn werk bijna onveranderd te zijn uitgevoerd in 's-Hertogenbosch, met als enige verschil dat de beer (G) gespiegeld is aangelegd.¹⁵ Het geeft nauwkeurig aan hoe en waarom de watermolen in de Stadsdommel is gebouwd. Aan enig eigenbelang heeft het bij Grobbendonk dus zeker niet ontbroken: de molen werd privé gebouwd, waarbij hij gebruikmaakte van de mogelijkheden die zijn positie als vertegenwoordiger van de Spaanse kroon hem bood.

De molen heeft slechts kort gefunctioneerd. Al in 1621 werd de molen verkocht aan de stad, die in 1631 de volmolen opnieuw in werking stelde, zodat vijftig gezinnen een inkomen konden vergaren uit de opkomende lakennijverheid. De molen bleek door de aanhoudend hoge waterpeilen van de Dieze echter niet meer rendabel te maken.

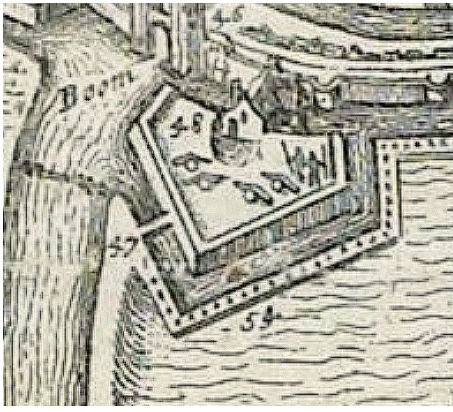
Onbekwaam verklaard

Na 1629 werd het Bolwerk door de nieuwe Hollandse machthebbers in stappen verder versterkt. In 1642 werd de molen 'onbekwaam', omdat er een nieuwe muur werd gebouwd die het bastion verbond met de stadsmuur. Op een kaart uit 1649 is deze nieuwe situatie zichtbaar, samen met een nieuwe citadel en de twee gesloopte spitsen van de waterpoort. De nieuwe bevelvoerder van het Staatse leger, jonker Philips van Tienen, kocht in 1647 de heerlijkheid Berlicum en daarmee de watermolen Ter Steen op de grens van Middelrode en Berlicum. De Bossche watermolen werd gesloopt en de onderdelen werden gebruikt om de molen in Berlicum te restaureren. De baksluis bleef daarna noodzakelijk voor de militaire verdediging. De latere naam Oliebaksluis is niet afkomstig van de waterradmolen, maar van de

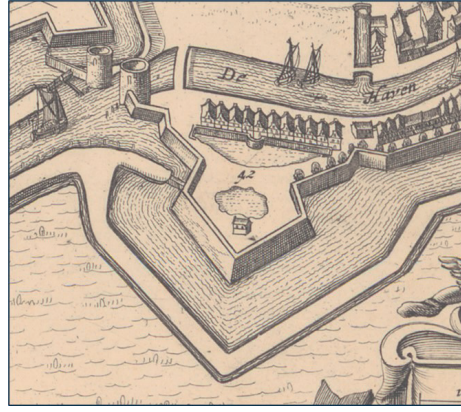
¹³ Van Halder 2017.

¹⁴ Simon Stevin, tijdgenoot van Leeghwater, was actief als molenbouwer en waterbouwkundige. Hij gaf de vestingbouw een wiskundige grondslag en leverde belangrijke bijdragen aan de toegepaste wetenschap. Het hier gepresenteerde ontwerp van de spilsluis met dubbele deuren is ontleend aan een eerder ontwerp van Leonardo da Vinci.

¹⁵ Legenda: (A) Overwelfde gang door de wal, die toegang gaf tot de molen en het ravelijn, en tevens kon worden gebruikt voor uitvallen; (B) Molenhuis; (C) Plaats van het waterrad met schotdeur; (D) Eén zijde van de spilsluis; (E) De twee paar deuren van de spilsluis; (F) Ravelijn waar men in tijd van nood buitenwacht kan houden zonder de stadspoorten te openen; (G) Stenen beer.

5a

5b

5c

5d

jongere oliewindmolen (1657-1890) die op het bolwerk heeft gestaan. Het woord is een onjuiste samentrekking van de twee woorden oliemolen en baksluis. Het is dus geen oliebaksluis, maar een olie(molen)-baksluis. De oorspronkelijke betekenis werd daarna niet meer begrepen. In 1827 werd de sluis voor de laatste keer vernieuwd. Met de verlegging van de Dommel was de sluis niet meer functioneel. De oorspronkelijke uitmonding met hekel is tijdens de laatste restauratie in het metselwerk vormgegeven.

De waterradmolen bij de Orthenpoort

Diverse geschreven bronnen wijzen op nog een (niet eerder beschreven) watermolen die in de vijftiende en zestiende eeuw heeft gestaan bij de voormalige Orthen-waterpoort: 'Item van meester Henric die Bye van dat hy bedingt heeft gehadt van wegen deser stadt op die bourgen ende weduwen wylen Jans van Auwen, als pechter van den watermoelen by de Orthenpoorte staende' (1498).

Een tweede vermelding betreft 'De stadswatermolen aan de Othenstraat verpacht' (1530). Voor zover bekend lag de Orthenstraat binnen de vesting en sprak men buiten de vesting over de Orthendijk.

Ten slotte: 'Voor de eerste maal voor een pachtsom van den watermolen aan de Orthenpoort (de oude bij de rivier de Diese, neven het havenhoofd gestaan

Afbeelding 5a. Detail uit de 'Grote kaart van het beleg van Den Bosch door Frederik Hendrik, 1629' van Claes Jansz. Visscher, Amsterdam, 1629. Beeld van het in 1614 gebouwde Bolwerk Isabella, later bekend onder de namen Bolwerk bij de Boom en Bastion Oliemolen. Tussen ravelijn en stadswal is de waterradmolen te zien. Dit is de enige bekende afbeelding van deze waterradmolen. Nr. 48 is in de omschrijving 'Vol ofte koorn mole'. De schutsluis is niet zichtbaar; waarschijnlijk is de tekening op dit punt niet accuraat. Bron: Rijksmuseum, RP-P-OB-82.908.

Afbeelding 5b. Bastion Oliemolen in 1649, met de dan al verdwenen molen, de nieuwe citadel en een waterpoort zonder torenspitsen. Bron: BHIC, Collectie kaarten en

tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant, ca. 1500 - ca. 2000, 763 Plattegrond van 's-Hertogenbosch, gebouwen in opstand, J. Blaeu, Amsterdam, 1649.

Afbeelding 5c. De Oliemolensluis kon met twee hekels worden afgesloten: één bij de waterinlaat en één bij de wateruitlaat. Op de afbeelding de situatie na 1648. Prentbriefkaart (Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0002054) naar originele aquarel van J.G. van Ravenswaay (1789-1869). Bron: Brabant-Collectie, Topografisch-Historische Atlas, H 55 / 112 (7).

Afbeelding 5d. De Oliemolensluis in de huidige (gereconstrueerde) situatie. Foto auteur (2025).

hebbende) tot eene som van 30 oude schilden 3 gr., benevens 11 oude schilden voor de pacht der visscherij in het Meer (1531).’ Ook deze stadswatermolen blijkt dan in het bezit van de stad, met de vermelding dat in dat jaar voor het eerst pacht geheven werd.

We weten dat er in die periode ook (polder)watermolens zijn geweest buiten de poort, maar die hadden geen pachter die voor het gebruik van een molen jaarlijks dertig gouden schilden zou betalen, om de simpele reden dat poldermolens geen opbrengst hadden, slechts kosten. Het moet dus gaan om een waterradmolen. Om te bepalen in welke periode deze kan worden gedateerd, is het belangrijk te weten wanneer de monding van de Grote Stroom naar het Zwarte Water bij Orthen volledig werd afgesloten van de stad. We weten dat na de aanleg van de tweede omwalling de hoofdstroom van de Grote Stroom nog steeds via de Oude Waterpoort bij de Orthenpoort liep. Volgens de geschiedschrijving van Jacob van Oudenhoven viel de afsluiting samen met het graven van de Nieuwe Dieze, de verbreding van de haven en de bouw van een nieuwe waterpoort, die allen in de bloeitijd van de stad, omstreeks 1450, plaatsvonden. Vanaf dat moment werd het gehele scheepvaartverkeer van en naar de Marktstroom afgeleid door het Veeregat (sonder de Zevensteensebrug door) naar de Brede Haven. Waarschijnlijk heeft de molen op een achtererf aan het Ortheneynde gestaan, vlak bij de Orthenpoort, op de plaats van de oude schutsluis.¹⁶ De watermolen wordt na 1531 niet meer vermeld, maar de sluis zelf is in 1549 nog vernieuwd. Er is dus nog gedurende lange tijd een uitmonding op de oostelijke stadsgracht gebleven. Overigens noemt men het dan ‘den sluysken aenden Orthenpoort’ (dus niet meer in de meervoudsvorm), in tegenstelling tot ‘totter Ortender poerte toe op der Sluysen’, zoals in 1352. Dit doet vermoeden dat er dan geen schutsluis meer is, maar een enkelvoudige keersluis.

Verlegging van de Marktstroom

Met de aanleg van het Kruithuis in 1621 werd de Marktstroom verlegd, zodat het Kruithuis met boten kon worden bevoorrad. Waarschijnlijk is de bedding onder de sluis kort na de aanleg van de Citadel in 1629 gedempt, toen de nieuwe weg naar Orthen werd verlegd over het tracé van de sluis. Aan de stadszijde van de Citadel was een vrij schootsveld nodig ‘om de Bosschenaren in toom te houden’, waarna de hele oude stadswijk tussen de haven en de Grote Stroom werd afgebroken. Zo ontstond een plein dat op oude kaarten voorkomt als Esplanade of ‘De Plein’. Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart werd het doodlopende stuk van de Grote Stroom gedempt en ontstond ruimte voor de huidige Jan Heinsstraat.

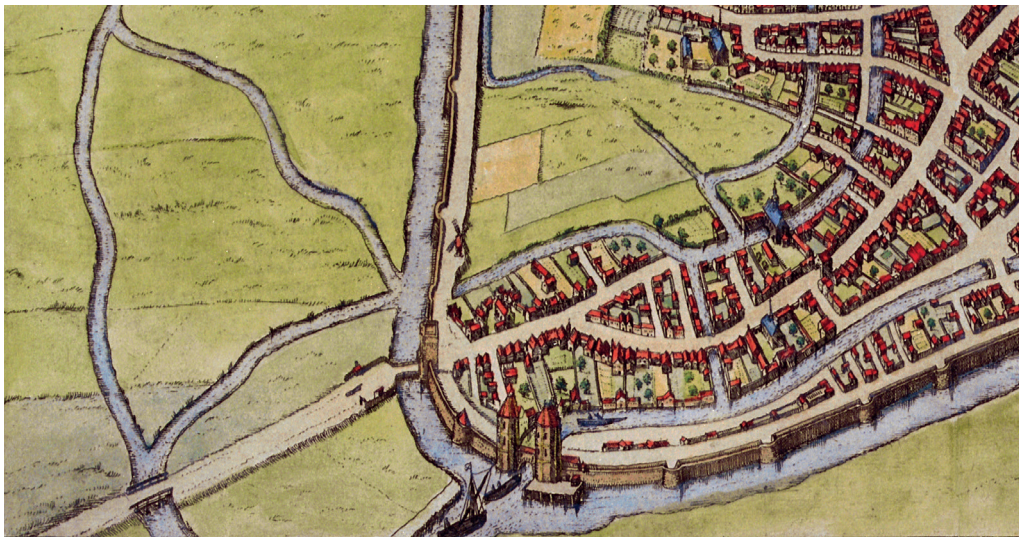
Een vermoedelijke molen bij de Tolbrug

Van de laatste waterradmolen die ik wil behandelen is het bestaan onzeker. Binnen de eerste stenen ommuring van de stad, die dateert van omstreeks 1220, bevond zich over een lengte van circa 350 meter de Grote Stroom of Marktstroom. Dit deel van de Dieze, dat werd ingesloten door twee waterpoorten, werd gebruikt als de eerste binnenhaven van de stad. Daar werden de tollën geheven op de producten die via de haven werden ingevoerd.¹⁷ De zuidelijke waterpoort bij het huidige Herman Moerkerkplein verdeelde het water naar de stadsgrachten. De restanten van de vestingmuur en de waterpoort zijn nog deels origineel en behoren tot de oudste bewaard gebleven bakstenen vestingwerken van Nederland. In de poort zijn door oude herstelwerkzaamheden geen sporen meer zichtbaar van een oud schutwerk. De verdwenen noordelijke waterpoort stond bij het huidige Sint-Geertruikerkhof. Hiervan zijn alleen enkele oude afbeeldingen bekend.¹⁸

16 Deze locatie ligt onder de Citadellaan, tussen de huidige Zuid-Willemsvaart en de Aa.

17 De huidige naam Tolbrugstraat verwijst naar de dertiende-eeuwse haventol (1213). Het betrof geen wegtol of doorvoertol, maar een vorm van havengeld/invoerbelasting in de stapelplaats 's-Hertogenbosch.

18 Mondelinge mededeling Ronald Genabeek. Deze poort is provisorisch opgegraven in 1976; er bestaan opmetingen en foto's van. Zie voor een afbeelding de kaart van Braun-Hogenberg (1588).

6a

Afbeelding 6a. Detail uit de kaart door Braun-Hogenberg (1588) met de situatie bij de Orthenpoort. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0078723.

Afbeelding 6b. Detail uit de kaart door Jacob van Deventer (ca. 1560) met de situatie bij de Orthenpoort. Bron: Koninklijke Bibliotheek van België, Belgium, KP, Ms. 22090, nr. 39, 1545.

6b

6c

Afbeelding 6c. Detail uit de kaart door Joan Blaeu (1649) met de Citadel, 'Het Plein' en het Kruithuis. Bron: BHIC, Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant, ca. 1500 - ca. 2000, 763 Plattegrond van 's-Hertogenbosch, gebouwen in opstand, J. Blaeu, Amsterdam, 1649.

Hypothetisch kan de hele haven (gelegen tussen de twee waterpoorten) als schutsluis hebben gediend. Hiervan zijn diverse oude voorbeelden bekend in Hollandse steden. Het is ook mogelijk dat er nog een tweede sluisdeur heeft gelegen op korte afstand van de zuidelijke waterpoort. Het blijft gissen of er bij deze sluis dan ook een waterradmolen heeft gestaan, zoals bij de meeste andere latere sluisen in de stad. Een watermolen op deze plek, nabij de oudste zuidelijke waterpoort van de stad, was een waardevolle economische factor die zeker niet ongebruikt werd gelaten als de gelegenheid zich voordeed.

Hoewel er geen historische vermeldingen zijn, zijn er wel enkele belangrijke aanwijzingen die deze hypothese ondersteunen. Tussen de Markt, Hinthamerstraat en het huidige Burgemeester Loeffplein stonden de eerste huizen van de stad met tuinen en achtererven die zich uitstrekten tot over de Grote Stroom richting de eerste stadsmuur. Namen als De Molensteen, De Molen en De Gulden Molen doen een vroege molen vermoeden.¹⁹ Het gaat dan om het gebied tussen het huidige Hotel Central en de Moriaan. Het is niet te verwachten dat er op deze plaats in de dertiende eeuw al windmolens stonden, maar deze namen kunnen wel afkomstig zijn van veertiende-eeuwse rosmolens die op dezelfde plaats hebben gestaan.²⁰ Als er al een waterradmolen is geweest, dan heeft deze geen lang leven gehad. Al omstreeks 1300 werd tijdens de bouw van de tweede ommuring bij de Orthenpoort een nieuwe dubbele sluis gebouwd voor het scheepvaartverkeer dat via de Oude Dieze of Zwarte Water²¹ naar Orthen en de Maas voer. Deze tweede schutsluis, eveneens rond 1300 gebouwd, regelde het scheepvaartverkeer tussen de Grote Stroom en de Vughterstream door het Veeregat naar de haven.

19 Van Sasse van Ysselt 1910; De Bruijn 2000.

20 Van Sasse van Ysselt 1910.

21 De naam Zwarte Water verwijst naar de kleur van het aangevoerde veenwater uit de Peel via de Aa, nadat de Nieuwe Dieze was gegraven; het heldere Dommelwater ging grotendeels via de stad naar de haven.

Tot slot

In de Bossche binnenstad hebben tot in de zeventiende eeuw tegelijkertijd één en mogelijk twee waterradmolens gestaan. Deze molens maakten gebruik van de waterkracht die ontstond door het aanleggen van stuwen of sluizen om het water op het gewenste peil te houden. Nadeel daarvan was dat dit de scheepvaart bemoeilijkte, maar waarschijnlijk konden schepen door middel van een schutsluis de molens passeren. De molens werden enkele malen verplaatst, omdat de waterhuishouding en de verdediging van de stad dat noodzakelijk maakten. Uiteindelijk is de laatste waterradmolen in het begin van de zeventiende eeuw uit de stad verdwenen, waarna hun functie werd overgenomen door windmolens en rosmolens.

Afbeelding 7. De Marktstraat met de brug over de Grote Stroom of Markstroom: situatie omstreeks 1900. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0006752.

Hein Elemans is lid van de werkgroep Water en Landschap van de heemkundevereniging Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch. Voor zijn pensioen was hij onder andere adviseur water en erfgoed bij Waterschap De Dommel, waar hij 46 jaar heeft gewerkt. Hij is medeauteur van de landschapsbiografie over de Dommel. Hij is ook redacteur van de website brabantse.waternamen.nl.

Verantwoording

Archieven

Oud Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Charters nr. 56, Bestand De Bruin (1330).

Literatuur

ASSELDONK, M.M.P. VAN, 2002: *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Tilburg).

ASSELDONK, M.M.P. VAN & ELEMANS, H., z.j.: *Een mogelijke watermolen bij kasteel Oud-Herlaar* (niet gepubliceerd).

BRUIJN, M.W.J. DE, 2000: *De mansio van Arnoud Berwout* ('s-Hertogenbosch).

DEBRABANDERE, F., 1981: 'Oudaan', *Naamkunde*, jaargang 13 (Brugge).

DRUNEN, A. VAN & OUDHEUSDEN, J. VAN, 2018: *Huys van Boxel en zijn bureu* ('s-Hertogenbosch).

ELEMANS, H., 2025: 'De Bossche backsluyssen', *Bossche Kringen*, jrg. 12, nr. 3 ('s-Hertogenbosch).

GERVEN, J. VAN, 2016: *Antwerpen in de XIIIe eeuw. De bescheiden opkomst van een stad, Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (Brussel).

HALDER, P.H. VAN, 2017: 'Verdwenen en vergeten', *Bossche Kringen*, jrg. 4, nr. 3 ('s-Hertogenbosch).

LEENDERS, K., 2024: *De Muntel. Een historische reis van moerasbos tot stadswijk, Silva*, nr. 3 ('s-Hertogenbosch).

MERKELBACH VAN ENKHUIZEN, L., 1949: 'Heerlijkheid, Heeren en Heerlijk Huis van Dongen', *De Oranjeboom* (Breda).

PEER, D.M. VAN, 1989: *Het recht rond de Binnendieze* ('s-Hertogenbosch).

RENTENAAR, R., 1982: 'Kanttekeningen bij een ezelsrug: over de woorden oudaan en dodane', *Naamkunde*, jrg. 14 (Amsterdam).

SASSE VAN YSELDT, A.F.O. VAN, 1910: *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch. 3e deel. Bossche schepensprotocollen, loopende van 1500-1810* ('s-Hertogenbosch).

STEKETEE, A. & HOOGMA, D., 1996: *'s-Hertogenbosch Waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch).

STEVIN, S., 1617: *Nieuwe maniere van Sterctebou, door Spilsluysen* (Rotterdam).

ZUYLEN, R.A. VAN, 1863: *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch I* ('s-Hertogenbosch).

Online bronnen

Bossche Encyclopedie, lemma [Martin W.J. de Bruijn](#) (geraadpleegd november 2025).

Erfgoed 's-Hertogenbosch, [s-hertogenboschopdekaart.nl](#) (geraadpleegd november 2025).

Kappelhof, T., 2020: *Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken*, Academia.edu (geplaatst op 21 februari 2020).

Vereniging De Hollandsche Molen, [allemolens.nl](#), (geraadpleegd november 2025).

Arbeidsbureau in oorlogstijd

Gerton Heyne

Over **Martinus Adrianus Hellemons (1903-1975)**, directeur en NSB-lid

De rol van arbeidsbureaus tijdens de Tweede Wereldoorlog is in Nederland al diverse keren beschreven. Maar over het Gewestelijk Arbeidsbureau in 's-Hertogenbosch weten we veel minder, omdat er weinig archiefmateriaal is bewaard. Juist dit bureau voerde in 's-Hertogenbosch de *Arbeitseinsatz* uit: de gedwongen tewerkstelling van Nederlanders in Duitsland. In dit artikel onderzoekt Gerton Heyne het omstreden optreden van Martinus Hellemons, ambtenaar, NSB-lid en directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau. Hij verweeft dit onderzoek met zijn persoonlijke zoektocht naar het levensverhaal van zijn vader, die destijds op het bureau werkte.

Op spaarzame momenten vertelde mijn vader dat hij als jonge klerk op het Gewestelijk Arbeidsbureau van 's-Hertogenbosch tijdens de Tweede Wereldoorlog een bijdrage had geleverd aan het heimelijk voorkomen van uitzending van mannen en vrouwen in het kader van de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen inzet in de Duitse (oorlogs)industrie. Met spijt realiseerde ik me op enig moment dat ik daar toen als nauwelijks geïnteresseerde jongeling amper op had doorgevraagd. Waarom werkte je daar? Wat deed je er precies? Maakte je welbeschouwd geen onderdeel uit van de Duitse machinerie? Hoe groot was die sabotage dan? Maar dat besef kwam te laat. Mijn vader was inmiddels overleden. Wat me wel voor de geest staat, is dat hij het verhaal met terughoudendheid vertelde. Niet als een groots verzetsepos. Alsof het gepaard ging met wat gemengde gevoelens.

Leemte in de geschiedenis

Toen ik me wat verder ging verdiepen in de materie, viel me vooral op dat er weinig informatie beschikbaar is over de functie en rol van het Gewestelijk Arbeidsbureau gedurende de Tweede Wereldoorlog. Noch in de archieven van Erfgoed 's-Hertogenbosch, noch in die van het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) valt veel te vinden. Dat is opmerkelijk voor een stad die toch zo wil pronken met haar geschiedenis. Alsof er een beetje is weggekeken. Kennelijk een gedachte die ook bij anderen leefde, want tijdens mijn zoektocht was daar ineens het boek *Een kwestie van kiezen*, waarin eveneens wordt geconstateerd dat er verrassend weinig is gepubliceerd over collaboratie in 's-Hertogenbosch. Het boek voorziet

Afbeelding 1. "Wie in Duitsland werkt dient het Nederlandse volk..." Propaganda in mei-juni 1942 voor de *Arbeitseinsatz* met een centrale rol voor het Gewestelijk Arbeidsbureau. Bron: NIOD, Beeldbank WO2, beeldnummer 106050.

in die leemte en schetst een eerste beeld van keuzes die diverse personen uit de Bossche gemeenschap maakten. Dit artikel probeert hier ook een bijdrage aan te leveren.

CABR

In het onderzoek naar het reilen en zeilen van het arbeidsbureau stuit ik al snel op de naam van Martinus Hellemons, die daar tussen 1941 en 1944 directeur was. Zijn naam vind ik vervolgens terug in de archieven van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), het 'oorlogsarchief'. Hellemons wordt na de bevrijding gearresteerd en geïnterneerd vanwege zijn lidmaatschap van de NSB. Wat was de rol van Martinus Hellemons in de *Arbeitseinsatz*? Hoe oordeelden de rechter en de geschiedenis over Martinus Hellemons? Het is een reconstructie die tevens een beeld geeft van het functioneren van het arbeidsbureau tijdens de Tweede Wereldoorlog. En ja, aan het eind komt mijn vader ook nog even terug.

Werkverschaffing in crisistijd

Om de rol van Hellemons beter te begrijpen, is het van belang om allereerst wat te zeggen over de *Arbeitseinsatz*. Na de crisis van 1929 steeg de werkloosheid in Nederland dramatisch. In 1936 zaten zo'n 400.000 mensen zonder werk (op acht miljoen inwoners). Vooral laaggeschoolde arbeiders en bouwvakkers werden getroffen. De reactie van de Nederlandse overheid was het inrichten van de 'werkverschaffing'. Werklozen werden tewerkgesteld in projecten als het graven van kanalen en het aanleggen van bossen, onder andere op de Veluwe en in de Peel. Het was strikt georganiseerd, er was sprake van lage lonen en het had vaak ook een disciplinerende bedoeling. 'Werk om te werken', niet om koopkracht te stimuleren. Deze projecten werden uitgevoerd onder toezicht van de arbeidsbureaus.

Afbeelding 2. 'Een kwestie van kiezen. 's-Hertogenbosch 1940-1944: integriteit in oorlogstijd' van René Kok en Juliette Nederlof gaat over de keuzes die Bosschenaren -van burger tot burgemeester- in de Tweede Wereldoorlog maakten. En over de vraag of ze daardoor 'goed' of 'fout' waren. Uitgave: Stichting ABC, 's-Hertogenbosch, 2025.

Afbeelding 3. Werkloze arbeiders kruien in het kader van de werkverschaffing zand om in 's-Hertogenbosch ten westen van het spoor het terrein op te hogen ten behoeve van de industrie (1934). Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0025911, Fotopersbureau Het Zuiden.

Administratieve infrastructuur

In de jaren '30 werd de Rijksdienst der Arbeidsbemiddeling belangrijker. Men wilde de werkzoekenden registreren, controleren en toewijzen aan werk, deels om de steunregeling te kunnen handhaven. Het systeem was dus al gericht op centrale registratie en toewijzing van arbeid. Toen Duitsland Nederland bezette, ging het dankbaar gebruikmaken van deze fijnmazige administratieve infrastructuur. Omdat veel Duitse mannen aan het front actief waren, kampte de Duitse arbeidsmarkt met grote tekorten. De oplossing was om arbeid uit bezette gebieden in te zetten. In Nederland konden de Duitsers dit efficiënt uitvoeren, omdat Nederland al een centraal georganiseerd arbeidssysteem had. Er was sprake van functionerende arbeidsbureaus, bijbehorende registratiesystemen en een bureaucratische cultuur waarin gehoorzaamheid aan voorschriften vanzelfsprekend was. Dezelfde ambtenaren die voorheen werkzoekenden aan werk hielpen, moesten nu 'arbeiders leveren' aan de bezetter.

Arbeid voor de vijand

In eerste instantie – in de jaren 1940-1942 – probeerde men Nederlanders te lokken met hoge lonen en beloften van goed werk in Duitsland. Daar werd beperkt op ingegaan: de Nederlandse arbeider werd niet enthousiast van 'arbeid voor de vijand'. Vanaf 1942 werd de *Arbeitseinsatz* verplicht gesteld door de Duitsers. Seyss-Inquart gaf opdracht tot systematische uitzending. Via de Nederlandse arbeidsbureaus werden mannen opgeroepen om in Duitsland te gaan werken. Ongeveer 500.000 tot 630.000 mannen en vrouwen zijn uiteindelijk in het kader van de *Arbeitseinsatz* uitgezonden. Circa 30.000 daarvan zijn omgekomen.¹ Wie niet verscheen, liep kans opgepakt te worden tijdens een razzia. Verschillende arbeidsbureaus kregen een directeur van NSB-huize, die vervolgens andere Duitsgezinden in dienst nam. Een deel van het al zittende personeel deed 'gewoon' plichtsgetrouw het werk. Maar naarmate de tijd vorderde, groeide het verzet tegen de *Arbeitseinsatz*, zeker toen die verplicht werd. Er was dus sprake van een bijzondere mix van collaboratie, sabotage en alles daartussenin, waarin verschillende arbeidsbureaus ook nog eens anders acteerden. Wat in 's-Hertogenbosch gebeurde, wordt hier beschreven aan de hand van het handelen van Martinus Hellemons als directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau.

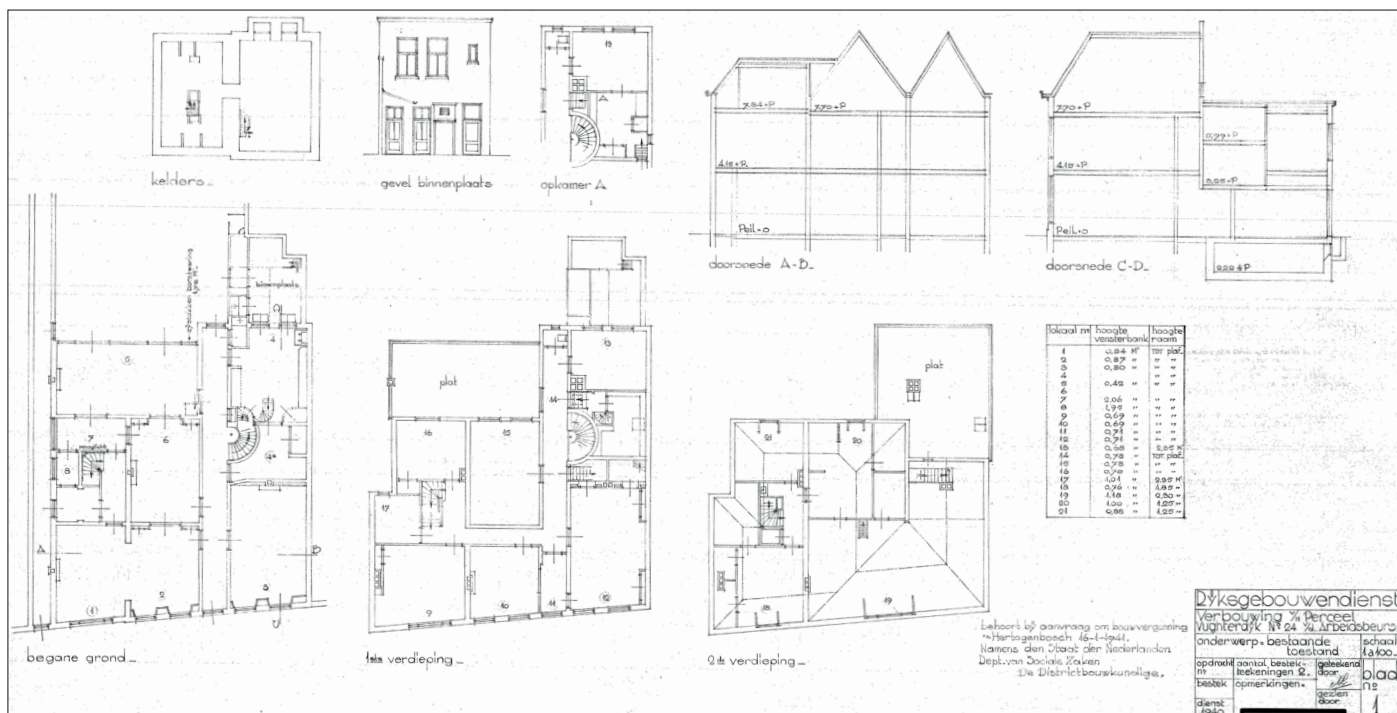
Lidmaatschap van Verdinaso en de NSB

Hellemons wordt op 29 december 1903 geboren in Steenberg. Na de MULO en de HBS treedt hij als vrijwillig secretaris² in dienst bij de gemeente Steenberg. Hij maakt daar carrière als gemeenteambtenaar en als agent van de arbeidsbemiddeling. In 1937 wordt hij lid van Verdinaso³, het Verbond⁴ van Dietsche Nationaal-Solidaristen, afgekort ook wel Dinaso⁵ genoemd. Verdinaso was in de tweede helft van de jaren '30 een radicale afsplitsing van de NSB, vooral gedragen door Zwart Front-aanhangers. De beweging streefde het Dietse ideaal na: eenwording van Nederland en Vlaanderen, gebaseerd op katholiek geïnspireerd nationaalsocialisme – in contrast met het meer 'heidense' NSB-programma. In 1940 dwong de Duitse bezetter alle nationaalsocialistische organisaties zich onder Mussert's NSB te verenigen; Verdinaso werd daarin verplicht geïntegreerd. Een deel van de leden volgde, anderen haakten af of gingen ondergronds.

Afbeelding 4. Het vaandel van Verdinaso voerde in het oranje van de prinsenvlag symbolen voor landbouw, industrie maar vooral ook gezag. De witte cirkel stond voor nationale zelfvoorziening van de 'Dietsers'. Bron: NIOD, Beeldbank WO2, beeldnummer 105845.

- 1 Zie www.tweedewereldoorlog.nl, thema *Arbeitseinsatz*.
- 2 Een onbezoldigde opleidingsplaats.
- 3 Zie www.niod.nl, dossier [Martinus Adrianus Hellemons](#).
- 4 *Verbond* van Dietsche Nationaalsolidaristen (Verdinaso), 1931-1965, Meertens Institute Research Collections.
- 5 Hellemons wordt op 13 juni 1942 als Dinaso-lid genoemd in *De Misthoorn*, een nationaalsocialistisch en antisemitisch pamflet. Op p. 10 staat dat hij zitting had in het Scheidsgerecht voor Ambtenaren: 'M. Hellemons, destijds ambtenaar ter Secretarie van Steenberg, toen geheim Dinasant, thans als nationaalsocialist te werk in 's-Hertogenbosch'.

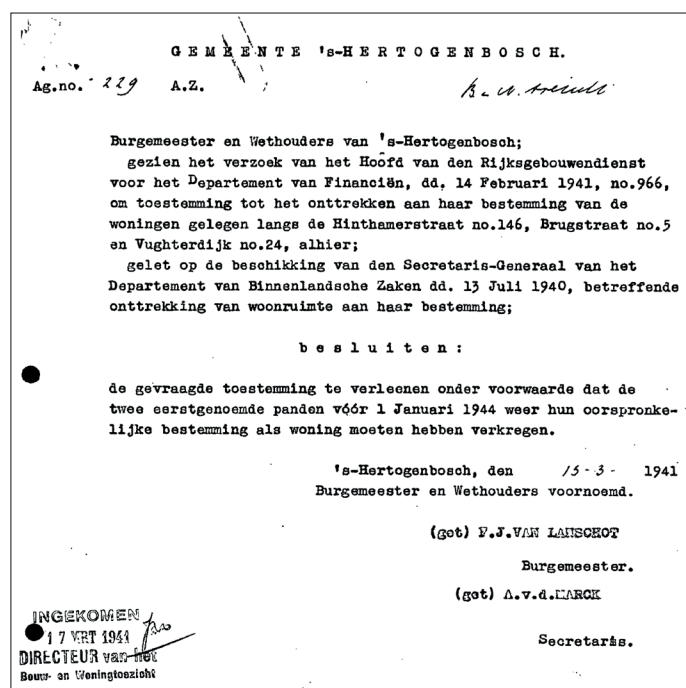

Afbeelding 5. Gemeentelijke vergunning van 13 maart 1941 om het pand Vughterdijk 24 van woonhuis te maken tot kantoor voor het Gewestelijk Arbeidsbureau. Bron: Erfgoed 's-Hertogenbosch, bouwhistorische bouwblokadministratie.

Op het moment dat Verdinaso opgaat in de NSB, wordt Hellemons dus lid van de NSB. Hij zegt daar zelf over dat hij 'absoluut overtuigd was dat de NSB werkelijk wel een goede instelling was voor het belang van de Nederlandsche bevolking (...) Ik ben lid geworden (...) omdat ik door de NSB het programma van Verdinaso verwezenlijkt trachtte te krijgen. Ik ben nooit een overtuigd NSB'er geweest en heb nimmer propaganda gemaakt (...)'.⁶

Benoeming tot directeur

In april/mei 1941 wordt Hellemons benoemd tot directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in 's-Hertogenbosch. Hellemons heeft een sollicitatiebrief geschreven in het Duits en er volgt ook een aanbeveling vanuit de NSB: 'Im Namen unserer Bewegung möchte ich die bewerbung des Parteigenossen M. Hellemons um einen Posten bei den Arbeitsvermittlungsbureaus specieel befurworten. Herr Hellemons ist ein tüchtige Persönlichkeit mit grosser Erfahrung [sic].' Volgens Hellemons heeft hij op uitnodiging van Th. van Lier, referendaris van het ministerie van Sociale Zaken, de sollicitatiebrief geschreven. Hellemons weerspreekt daarmee dat zijn benoeming er vooral een was die werd geïnstigeerd door de Duitsers. 'Ik heb mijn sollicitatie (...) ingediend bij de Nederlandse instantie. We werden met elf man opgeroepen. Vahle⁷ heeft mij toen aan de tand gevoeld. Hij verzocht mij gegevens te verstrekken in het Duits. Mijn brieven in het Duits heb ik niet op eigen initiatief aan de Duitsers gezonden. Ik heb ze ter zake van mijn sollicitatie de door hem gevraagde inlichtingen verstrekt.' Hij onderbouwt het verder door te verklaren dat hij uit een arbeidersgezin afkomstig was en veel sympathie had voor het werk van de arbeidsbemiddeling. Dat hij fors minder ging verdienen, nam hij daarom op de koop toe.

⁶ Tenzij anders vermeld: citaten van Hellemons en anderen zijn afkomstig uit verhoren in de jaren 1945-1946 en gearchiveerd bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nrs. 111466 (dossier 21160) en 93285 (dossier 775).

⁷ J. Vahle was Aussenstellenleiter van de Hauptabteilung Soziale Verwaltung in 's-Hertogenbosch. Hij was verantwoordelijk voor het toezicht op de Arbeitseinsatz.

Rollen en functies binnen de NSB

Eind 1941 verzorgt Hellemons – op verzoek van een kringleider⁸ – een spreekbeurt op een NSB-bijeenkomst in Steenberg. Hij relativeert die bijdrage: ‘Hierbij is door mij alleen een aanval op winkeliers, aannemers en arbeiders gedaan, die zogenaamd goede Nederlanders waren, doch op allerlei manieren wat aan de Duitsers trachtten te verdienen.’

Naar aanleiding van die spreekbeurt krijgt hij het verzoek om een aantal vormingslessen te geven aan NSB-leden in 's-Hertogenbosch. Om die reden is hij kort kringvormingsleider, maar Hellemons ontkent daadwerkelijk (plaatsvervangend) kringleider te zijn geweest. In februari 1942 wordt Hellemons weliswaar formeel benoemd⁹ tot kringleider, maar hij retourneert de benoeming en in oktober wordt hij (eervol) ontslagen.

Eveneens in februari 1942 wordt Hellemons benoemd tot districtsvertegenwoordiger van de afdeling Sociale Zaken van de NSB. Die afdeling wordt later gesplitst in: a) arbeidsinzet en arbeidsverheffing, en b) kameraadschapszorg. Hellemons zet zich in voor de eerste, niet in de laatste plaats vanwege zijn functie bij het arbeidsbureau. Over die rol als districtsvertegenwoordiger verklaart Hellemons: ‘Ik heb dit niet gedaan om NSB'ers in (...) functies te plaatsen, maar juist om hen te kunnen weren, daar ik intussen de NSB had leren kennen en het hier niet mee eens was. Daar ik niet actief genoeg was met het plaatsen van NSB'ers werd ik op 10 augustus 1943 uit deze functie ontslagen.’

Volgens Hellemons was dat ook niet de achterliggende gedachte op het moment dat hij directeur werd van het Gewestelijk Arbeidsbureau, want ‘onder het beschikbare personeel was geen enkele NSB'er en ik had ook niet de behoefte er een aan te stellen’. Het is niet heel overtuigend, omdat het dossier ook een lijst laat zien van ruim twintig NSB'ers die voor het arbeidsbureau in 's-Hertogenbosch hebben gewerkt.

Twijfel over lidmaatschap NSB?

In 1942 begint Hellemons te twifelen over zijn lidmaatschap van de NSB. ‘Toen zag ik absoluut het verkeerde van de NSB, maar als directeur van het GAB was het niet zo makkelijk uit de partij te kunnen treden. Voor het belang van de Nederlandsche bevolking heb ik zeer veel goed kunnen doen en zodoende ben ik bij de NSB gebleven tot 1943.’ Met ‘goed kunnen doen’ doelde Hellemons op een tactiek van zoveel mogelijk frauduleus afkeuren en valse *Ausweisen* verstrekken. ‘Vrijwel geheel mijn personeel was erop ingewerkt.’ Alles is – volgens Hellemons – gericht op het voorkomen dat mannen naar Duitsland werden gestuurd om daar te gaan werken. Dat wordt alleen maar dringender wanneer in 1942 Nederlandse bedrijven op last van de Duitsers worden uitgekamd om arbeiders vrij te spelen en naar Duitsland te sturen.¹⁰ In 1943 wordt dat uitgebreid met de verordening waarmee alle mannen van 18 tot en met 35 jaar verplicht werden zich te melden bij het arbeidsbureau.

Een portefeuillekwestie

Jhr. Wilhelmus Serraris was na de oorlog hoofd van de afdeling Politie van het Militair Gezag. Dit was een tijdelijk bestuursorgaan dat in bevrijd gebied het gezag moest herstellen zolang de reguliere overheid nog niet functioneerde. In 1942 had hij voor het eerst contact met Hellemons: ‘... toen hij me zeer ter wille was bij de uitzending van het personeel der afdeling Prijsbeheersing naar Duitsland. Door zijn toedoen werd er niemand uitgestuurd.’

Serraris verklaart nadien geregeld in contact te zijn gebleven met Hellemons.

Afbeelding 6. Installatie van baron Sloet tot Everslo tot NSB-burgemeester op 20 december 1941. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0014935, Fotopersbureau Het Zuiden.

⁸ Middenkaderfunctie binnen de NSB; leidinggevende van een kring, een administratieve en organisatorische eenheid binnen de partijstructuur.

⁹ De benoeming is gedateerd op 10 sprokkelmaand 1942. Met die maandbenamingen grepen de Duitsers terug op een herleving van Germaans-nationalistische en romantisch-volkse tradities uit de achttiende en negentiende eeuw.

¹⁰ Zie www.niod.nl, thema [Arbeidsinzet 1940-1945](#).

1943

a) Abgabegebiet Niederlande
 b) Abgabe-Dienststelle Straßenbureau

TRANSPORTLISTE (Blatt Nr. _____)
 gewerbliche Arbeitskräfte
 landwirtschaftliche _____ in _____

Tag der Abreise 14. Juni 1943 *)
 c) Aufnahme-Arbeitsamt Koblenz
 d) Aufnahme-Landesarbeitsamt Bonn

ARBEITNEHMER :											
Lfd. Nr.	Familienname (bei Frauen auch Geburtsname angeben)	Rufname (hinzufügen m. oder w.)	Beruf und Berufsgruppe	ledig verh. verw. gesch.	geb. am	Dtsch. Spr. ja/nein	Wohnort	Wohnung (Strasse u.s.w.)	Pass Nr.	Für Betrieb genaue Firmenbezeichnung und Arbeitsort	Reisekosten Wohnort-Einsatzort erteilt ja/nein
	<u>Lieshout Adr. J.</u>	<u>m</u>	<u>landw. w. l.</u>		<u>9-2-23</u>		<u>Oss.</u>	<u>Lieshout 13</u>	<u>13</u>	<u>Bron: BHC, HtBHC</u>	

*) Für jeden Betrieb, bei landw. Arbeitskräften für jedes Arbeitsamt, ist eine gesonderte Transportliste anzufertigen. Model no. 61b 36843 - '43 - K 983

In april 1943 werd hij als inspecteur der Prijnsbeheersing ontslagen en opgegeven voor arbeid in Duitsland. Hellemons wist toen een medisch afkeuringsbewijs te regelen, alhoewel duidelijk was dat Serraris lichamelijk en geestelijk gezond was. De Duitsers namen hier geen genoegen mee en eisten een herkeuring door een Duitse arts. Wederom door het optreden van Hellemons is deze keuring niet doorgegaan. Volgens Serraris heeft Hellemons er zelfs een portfeuillekwestie van gemaakt. Nadien heeft Hellemons nog verschillende *Ausweisen* verstrekt aan Serraris voor jongelui die geheel en al in aanmerking kwamen voor uitzending (ongeveer een twintigtal). In deze tijd vertelde Hellemons geregeld aan Serraris hoe hij in de jaren 1942 tot 1944 de Duitsers met de uitzending van arbeiders 'te grazen nam'.

Wat zegt de bisschop?

In 1942 voert Hellemons gesprekken met monseigneur Mutsaerts, bisschop van het bisdom 's-Hertogenbosch, en Jan van Susante, de plebaan van de Sint-Jan. In zijn verklaring stelt Van Susante dat Hellemons voorstelde te bedanken voor de NSB, 'doch wijst op eventuele gevolgen voor personeel en de Nederlanders'. Na rijp beraad besluit de bisschop dat het lidmaatschap van de NSB voor de vorm kan worden gehandhaafd, maar dat Hellemons niet openlijk de sacramenten mag ontvangen. Hellemons belooft dat, wanneer de bisschop het vraagt, hij meteen zijn lidmaatschap van de NSB zal beëindigen.

Deze gesprekken vinden plaats in dezelfde periode waarin aartsbisschop De Jong aan directeur De Kort (GBA Tilburg) laat weten dat het een katholieke directeur niet is geoorloofd de verantwoordelijkheid voor de maatregel van dienstverplichting te nemen.¹¹ Ontslag nemen is dan de enige optie, wat De Kort dan ook doet (net als veel andere directeuren). Omdat veel ambtenaren het voorbeeld van hun directeuren dreigen te volgen, wordt een compromis overeengekomen met de Duitsers. Niet meer de directeur is verantwoordelijk voor de uitvoering van de dienstverplichting, maar de *Fachwerber*. Dat was een (veelal fanatieke) NSB'er die in opdracht van de Duitse autoriteiten arbeiders rekruteerde voor de *Arbeitseinsatz*, doorgaans via de Gewestelijke Arbeidsbureaus.

Na een tweede gesprek met de aartsbisschop besluit De Kort aan te blijven. Hij doet dat uit verantwoordelijkheidsgevoel - 'het terrein niet aan de bezetter overlaten' - maar met duidelijke tegenzin. Een deel van de opstandige directeuren besluit hetzelfde te doen; een ander deel haakt vol minachting over dit 'botte nazi-listigheidje' toch af. Het zijn Joodse-Raad-achtige dilemma's.

Voert Hellemons dezelfde soort gesprekken met bisschop Mutsaerts, voert hij aan gehoor te moeten geven aan het 'dienstbevel' van de Duitsers en is het aanbod

Afbeelding 7. 'Transportliste' met vermelding van landarbeider Adr. J. van Lieshout, afkomstig uit Oss. Bron: BHC, HtBHC_1748_5_0220.

Afbeelding 8. De wijding in de Sint-Jan op 29 juni 1942 van mgr. Mutsaerts tot (hulp)-bisschop. Deze bijeenkomst wordt beschreven als een manifestatie van vaderlandsliefde. De bisschop nam een duidelijk standpunt in: geen sacramenten voor NSB'ers. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0072716, fotograaf Alphons Hustinx.

11 Sijes 1960, 166-167.

om zijn lidmaatschap van de NSB op te zeggen een soort van 'zoenoffer'? Of gaat het opecht over zijn groeiende twijfel over het lidmaatschap?

Discussabele uitspraken in Tilburg

Op maandag 29 maart 1943 is Hellemons aanwezig bij een 'Bijeenkomst der belangrijkste Nationaalsocialistische staatsfunctionarissen te Tilburg'.¹² Hellemons betoogt 'dat de moeilijkheden niet alleen het onderduiken betreffen, maar dat er ook nog velen zijn die in een of ander beroep staan ingeschreven, maar in werkelijkheid rustig thuis blijven luilakken. Van de aanmeldingsplicht bij de arbeidsbureaus komt weinig terecht. Ook dit zal eens stevig moeten worden aangepakt.' En even verder is in het verslag van de bijeenkomst te lezen: 'Kameraad Hellemons acht het wenselijk dat de woonwagenbewoners uit de provincie verdwijnen en dat deze lieden, die een ernstige plaag voor de bevolking vormen, op de een of andere wijze productief worden gemaakt.'

In het bestuur van de Raad van Arbeid

Ongeveer op hetzelfde moment dat Hellemons in Tilburg die discussabele uitspraken doet, wordt hij door het ministerie van Sociale Zaken benoemd in het bestuur van de Raad van Arbeid. Dat is een regionale overheidsinstelling die zich met name bezighoudt met het toekennen en controleren van sociale verzekeringen en van verzekeringsgegevens van werknemers en werkgevers.¹³ Hoewel de Raad van Arbeid formeel niet verantwoordelijk is voor uitzending naar Duitsland, is de administratie een belangrijke bron van informatie voor de Gewestelijke Arbeidsbureaus en daarmee indirect voor de *Arbeitseinsatz*.

Waarnemend directeur in Eindhoven

In mei 1943 wordt Hellemons ook waarnemend directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Eindhoven. Daar gaat het volgende aan vooraf. In april 1942 kondigt mr. Ph. Werner, toenmalig directeur van het Eindhovense arbeidsbureau, samen met zijn collega's uit Hengelo en Venlo aan ontslag te nemen uit principieel verzet tegen de gang van zaken. Ook onder het personeel van de arbeidsbureaus groeit de onrust en het aantal ontslag aanvragen neemt met de dag toe. Op 2 mei schrijft Werner aan burgemeester Verwey dat hij principieel weigert arbeiders – werkloos of niet – te verplichten in Duitsland te gaan werken. De Duitse bezetter neemt hem dit niet in dank af. Op 13 juli 1942 wordt hij als gijzelaar naar Haaren overgebracht.¹⁴ Zijn adjunct-directeur J. Wouters probeert hem te vervangen om zo nog te redden wat er te redden valt, maar meldt zich op 1 februari 1943 ziek. Wouters wordt, samen met Ph. Werner, per 1 juli 1943 ontslagen en – zo is te lezen – 'een NSB'er bezet voortaan de directeursplaats'.¹⁵ Daarmee wordt verwezen naar Hellemons, die – naar eigen zeggen – instapt om te voorkomen dat Nederlandse mannen worden uitgezonden: 'Directeur Wouters was in ieder geval te slap, iets wat ik hem ook persoonlijk heb gezegd. Hij was zelfs ook blij dat ik die zaak zoo behartigd heb, waarvoor hij nooit de moed heeft gehad (...). Ook de arbeidsinzet te (...) Eindhoven heb ik geheel maar dan ook algeheel doen laten doodlopen (...). Ik heb in Eindhoven en Den Bosch wel 100 man tewerkgesteld die voor uitzending naar Duitsland in aanmerking kwamen. Ik kon mij echter niet de luxe permitteren om met de NSB in openlijk conflict te komen.'

Ziekmelding en beëindiging lidmaatschap

In november 1943 meldt Hellemons zich ziek. Twee maanden daarvoor laat hij de NSB weten dat hij – ondanks het feit dat hij eerder lezingen en vormingslessen heeft verzorgd – geen propagandaspreker voor de beweging kan zijn. Het is niet duidelijk of hij dat afwijst vanuit ideologische of pragmatische redenen (werkdrukte,

12 Volgens het verslag van die bijeenkomst.

13 Noordbrabantsche Courant, 31 maart 1943.

14 Het Grootseminarie in Haaren fungeerde als gijzelaarskamp en gevangenis.

15 Zie eindhoven4044.nl.

twee maanden later resulterend in de ziekmelding). Adjunct-directeur Noordhof neemt zijn rol over 'en dat ging lang niet goed, volgens mijn ondergeschikten, die dit mij regelmatig kwamen vertellen, want zij waren doodsbenauwd voor hem om zijn Pro-Duitse houding die hij aannam en ook uitvoerde. Toen ben ik halfziek weer in mijn functie gegaan voor de goede gang van zaken en voor de bevolking haar belang.' Hij keert terug in maart 1944. Een paar maanden daarvoor, rond de kerst van 1943, laat de bisschop (na overleg met de andere bisschoppen) Hellemons weten dat de tijd is gekomen om zijn lidmaatschap van de NSB op te zeggen. Hellemons breekt met de NSB.

Benoeming tot inspecteur

In mei 1944 wordt Hellemons door het ministerie van Sociale Zaken benoemd tot inspecteur over de arbeidsbureaus van Brabant, Gelderland, Zeeland en Limburg. Daarmee krijgt Hellemons een belangrijke coördinerende en toezichhoudende functie in de *Arbeitseinsatz*.¹⁶ Een inspecteur fungeert namelijk als schakel tussen het Rijksarbeidsbureau in Den Haag (Rijksarbeidsdienst) en de regionale arbeidsbureaus. Dit omvat onder meer het vertalen van Duitse bevelen in concrete instructies, bijvoorbeeld: quota voor tewerkstelling, richtlijnen voor razzia's of het vrijstellingsbeleid. Om die reden is een inspecteur over het algemeen een lid van de NSB, of iemand die bekendstaat om een collaborerende houding. Het is dan ook op zijn minst verwonderlijk dat Hellemons, ondanks het feit dat hij zijn lidmaatschap van de NSB heeft opgezegd, het vertrouwen van het ministerie krijgt om deze belangrijke rol te vervullen. Of speelt hier mee dat het ministerie en het Rijksarbeidsbureau, zelf ook verstrikt in het dilemma van collaboreren of saboteren, in Hellemons de uitgelezen kandidaat zagen? Iemand die de arbeidsbureaus juist de ruimte zou geven om de uitzending van Nederlandse mannen en vrouwen te frustreren?

Afbeelding 9. Na de Tweede Wereldoorlog werd in een expo de rol van het verzet op het arbeidsbureau van Eindhoven duidelijk gemaakt. Bron: Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon/ Liberty Park, Beeldbank WO2, beeldnummer 193496.

¹⁶ Dagblad van Noord-Brabant, 17 mei 1944

Het opzeggen van zijn lidmaatschap leidt er dus niet toe dat Hellemons door de Duitsers uit zijn functie wordt gezet. Sterker nog, hij krijgt er een belangrijke rol bij. Blijkbaar vindt het bevoegd gezag Hellemons nog steeds de persoon om de *Arbeits-einsatz* in goede banen te leiden. Opmerkelijk is dat Hellemons niet veel later, op 12 juli 1944, het bericht van de NSB krijgt dat vanwege de beëindiging van zijn lidmaatschap zijn vrijstelling van de arbeidsinzet in Duitsland wordt ingetrokken. Hij komt nu dus zelf ook in aanmerking voor uitzending naar Duitsland.

Arrestatie en internering

Op 27 oktober 1944 bevrijden de geallieerden 's-Hertogenbosch. Ook het hoofdkantoor van het arbeidsbureau¹⁷ wordt bij de verovering beschadigd. 'Het pand Vughterdijk 24 is vrijgegeven. Het was een ware chaos. Haast overal kapotte ruiten, een granaat voltreffer [sic] op het dak, waardoor een groot gat en haast geen pan er meer op. Verschillende lekkages door de plafonds heen. 2 granaat voltreffers in den tuin. De eerste werkdag is door het personeel besteed met stofzuigen, vegen, dweilen, poetsen en ordenen (en vooral bij elkaar zoeken van de meubels).'¹⁸

Het citaat komt uit een verslag over de eerste weken na de bevrijding van het Gewestelijk Arbeidsbureau in 's-Hertogenbosch. Hellemons is dan al gearresteerd en geïnterneerd in Kamp Vught. In hetzelfde verslag wordt zijn arrestatie gemeld. Het stuk is met de hand ondertekend door P. Verkaart, waarnemend leider van de vestiging Oss. Verkaart verklaarde later dat Hellemons hem in oktober 1943 had gewaarschuwd dat de *Sicherheitsdienst* hem zou komen arresteren. Verkaart dook vervolgens onder.

Ontslag en voorlopige invrijheidsstelling

Hellemons wordt in november 1944 door het Militair Gezag uit zijn functie ontheven en in Vught geïnterneerd op grond van zijn lidmaatschap van de NSB. Op 10 april 1945 volgt zijn formele schorsing.¹⁹ In de maanden tijdens zijn internering worden diverse getuigen verhoord door de Politieke Recherche. Deze verzamelt belastende bewijzen van lidmaatschap van de NSB, vervulling van functies namens de NSB, steunbetuigingen aan de SS en andere nationaalsocialistische onderdelen, maar ook tal van ontlastende verklaringen voor Hellemons. Die verklaringen zijn onder meer afkomstig van zijn (meer principiële) collega's van de arbeidsbureaus Tilburg, Eindhoven en Boxtel, respectievelijk De Kort, Werner,²⁰ en Schaeffer, maar ook van de directies van verschillende bedrijven, zoals Vroom & Dreesmann, De Gruyter en de Willem II-fabriek ('...dat de heer Hellemons steeds zonder voorbehoud op ondubbelzinnige wijze heeft medegewerkt het door de Deutsche overheid aangegeven personeel voor arbeidsinzet in Duitsland hier te houden. Deze medewerking moest wel gepaard gaan met risico voor de veiligheid van de eigen persoon'). De geestelijkheid laat zich ook niet onbetuigd, getuige de ontlastende verklaring van pastoor Van de Biggelaar van de Sacramentsparochie en de abt van het

Afbeelding 10. In dit pand (tot 1947 Vughterdijk 24, daarna Vughterstraat 166) was vanaf 1941 het Gewestelijk Arbeidsbureau gevestigd. In 1951 trok het arbeidsbureau eruit en kreeg het pand een winkelbestemming zoals te zien op deze foto uit de vijftiger jaren. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, bouwhistorische bouwblokadministratie.

17 Volgens het jaarverslag 1945 van het Gewestelijk Arbeidsbureau (Brabants Historisch Informatie Centrum, dossier 1748) zijn er twee locaties: Vughterdijk 24 en 28. Op de eerste locatie (nu Vughterstraat 166) is de directie gevestigd.

18 Zoals is te lezen in Over de gang van zaken bij het Gewestelijk Arbeidsbureau Den Bosch (BHIC, dossier 1748).

19 *Nederlandse Staatscourant*, 23 juni 1947

20 Werner – dezelfde als die om principiële redenen in 1942 ontslag nam als directeur van het GBA Eindhoven – schrijft op 11 juni 1945 nog een brief aan de president van het Tribunaal en pleit ervoor om de zaak Hellemons snel voor te laten komen.

Klooster van de Kruisheren. Er is een ontlastende verklaring van de griffier van Provinciale Staten en van wethouder Van Soestbergen van 's-Hertogenbosch, die verklaart 'meerdere malen (...) medewerking te hebben ondervonden voor het verkrijgen van vrijstellingen voor plaatsing in Duitsland (...)'. En tot slot spreken ook de ambtenaren van het GAB, c.q. de voormalige medewerkers van Hellemons, zich uit in zijn voordeel. Zij spreken over een gedragslijn 'gekenmerkt door een alles overheersende geest van humaniteit en waar Nederlanderschap, die in het bijzonder tot uiting kwam tijdens de periode van de *Arbeitseinsatz*.' Het gaat over fraude met medische keuringen, het uitgeven van valse *Ausweisen*, het elders plaatsen van arbeiders zonder medische keuring, geen gehoor geven aan uitzending van ambtenaren van het Gewestelijk Arbeidsbureau, en het verdedigen van ambtenaren wanneer deze in aanraking kwamen met de *Sicherheitsdienst* of een *Fachwerber*.²¹

Verhoor en proces

Op 24 augustus 1945 wordt Hellemons zelf verhoord door de Politieke Recherche en op 18 september 1945 moet hij zich verantwoorden voor het tribunaal in 's-Hertogenbosch. Zo'n tribunaal oordeelde in deze fase meestal nog niet definitief, maar kon wel voorlopige hechtenis opleggen of opheffen. Op basis van de getuigenverklaringen stelt militair commissaris P. Staal op 20 september vast dat '... niet genoegzame gronden blijkt om genoemde beschuldigde nog langer in bewaring te houden' en besluit tot de onmiddellijke en voorlopige invrijheidstelling van Hellemons. Hij is dan ongeveer tien maanden geïnterneerd geweest in Kamp Vught. Een definitieve uitspraak laat nog bijna drie jaar op zich wachten.²²

Afbeelding 11. De eerste zitting van het Tribunaal Bijzondere Rechtspleging te 's-Hertogenbosch op 26 juli 1945. Staande centraal in beeld voorzitter Harry Holla; tegenover hem, op de rug gezien, een gedaagde; links een aantal rechters en een politiemann. Bron: Nationaal Archief, Fotocollectie Anefo, fotografie Carel Blazer.

Aanklacht

De belangrijkste aanklacht tegen Hellemons luidt '(...) dat hij als Nederlander tijdens de vijandelijke bezetting (...) als lid zich heeft aangesloten bij de NSB en heeft opgetreden in verschillende functies (...). Maar de aanklacht is uitgebreider en verwoordt dat hij ook begunstigd lid was van de Nederlandse en/of Germaanse SS en de Nederlandse Volksdienst (NVD). De NVD, opgericht in 1941, was een nationaalsocialistische organisatie voor maatschappelijke zorg en liefdadigheid, gemodelleerd naar de Duitse *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* (NSV).

Vervolgens is in de aanklacht te lezen dat hij hulp en steun heeft verleend aan de vijand en/of handlangers door de Nationaal-Socialistische Jeugd geldelijk te steunen, bijdragen te leveren aan Frontzorg, en leden van de NSB te benoemen bij het Gewestelijk Arbeidsbureau in 's-Hertogenbosch. Frontzorg was een Nederlandse organisatie die tijdens de Tweede Wereldoorlog zorg en ondersteuning bood aan Nederlandse vrijwilligers aan het oostfront, met name binnen de Waffen-SS en andere Duitse eenheden. Hellemons heeft – volgens de aanklacht – uit dat alles voor-

21 Functionaris die arbeidskrachten wierf voor de *Arbeitseinsatz*.

22 Personen die niet als gevaarlijk werden gezien of slechts lichte verdenking op zich hadden (zoals enkel NSB-lidmaatschap), konden in voorlopige vrijheid worden gesteld. Zij bleven wel verdachte, en het vooronderzoek liep vaak nog jaren door.

deel getrokken, zoals het verkrijgen van een radio, een wapenvergunning en een functie bij de arbeidsbemiddeling. Verder heeft hij blijk gegeven van nationaal-socialistische gezindheid door in Tilburg te pleiten voor scherpere maatregelen tegen onderduikers en het 'oplossen' van de plaag van woonwagenbewoners. Het dossier is gevuld met belastend bewijsmateriaal, maar ook met ontlastende verklaringen, waarin wordt betoogd dat Hellemons een belangrijke rol heeft gespeeld in het voorkomen van uitzendingen van Nederlandse mannen en vrouwen naar Duitsland in het kader van de Arbeitseinsatz.

Onderzoek

Voorafgaand aan het proces zijn diverse beschuldigingen onderzocht. Hoe zat het met de verschillende rollen die Hellemons heeft vervuld voor de NSB, de radio, de wapenvergunning en het vermoeden van omkoping? In het voorgaande is zijn al dan niet bevestigde rol als kringleider en kringvormingsleider reeds besproken. Daarnaast was er zijn lidmaatschap van de Vierschaar, het interne tuchtcollege van de NSB. De Vierschaar was gemodelleerd naar een middeleeuwse rechtbank en behandelde intern wangedrag, tuchtzaken en loyaliteitskwesaties binnen de partij. Hellemons erkent er lid van geweest te zijn, 'doch ik heb er nooit zitting in gehad. Ik ben daar bij [sic] gegaan op aandringen van Schnetkamp, die indertijd kringleider was en niet om in de beweging een bepaalde invloed uit te kunnen oefenen'. En hij gaat verder over een aantal andere kwesaties: Hellemons ontkent ten stelligste begunstiger van de SS geweest te zijn. Hij verklaart dat hem steeds vormingsbladen van de SS werden toegestuurd en dat hij daarvoor slechts eenmaal heeft betaald. Hij geeft toe dat hij in 1943 een wapenvergunning heeft aangevraagd; niet om bij een eventuele aanval mensen neer te kunnen schieten, maar alleen omdat de Oberregierungsrat, genaamd Vahle, hem dwong om als partijman een wapenvergunning aan te vragen. De vergunning werd aangevraagd, maar geweigerd. Hellemons ontkent ten stelligste een eed of belofte op Mussert

Afbeelding 12. De Nederlandse Volksdienst organiseerde o.a. vakantiecampen voor Nederlandse kinderen. Zo wordt op 1 september 1942 een groep Noordhollandse kinderen op het Amsterdamse station uitgezwaaid voor een reis naar Württemberg. Bron: Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum Overloon/ Liberty Park, foto-graaf J.D. Noske/ Verbond van Nederlandse Journalisten (VNJ), Beeldbank WO2, beeldnummer 141758.

of Hitler te hebben afgelegd en voert dat als bewijs aan dat hij noch een felle noch een principiële NSB'er is geweest.

En dan is er nog het briefje waarop wordt verklaard dat T. Martens uit Vlijmen (zelf een beruchte NSB'er) vijfhonderd gulden heeft overgemaakt om te voorkomen dat zijn zoon in het kader van de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland zou worden gestuurd. In combinatie met een handgeschreven briefje – gevonden in zijn portemonnee toen hij werd gearresteerd – met meer namen en bedragen, leidt dat tot het vermoeden van omkoping.

Definitief oordeel

Op basis van alle belastende, ontlastende en ontbrekende informatie besluit de procureur-fiscaal (c.q. de aanklager) van het Bijzonder Gerechtshof op 21 april 1948 om de zaak niet meer voor de rechter te laten komen. Hij komt tot een voorwaardelijke buitenvervolginstelling. In het besluit staat:

- '(...) Overwegende dat de gerezen verdenkingen gegrond zijn gebleken (...)
- Overwegende dat betrokkene geruime tijd in bewaring heeft doorgebracht
- Overwegende dat termen bestaan betrokkene voorwaardelijk buiten vervolging te stellen (...)'

Deze buitenvervolginstelling geldt onder de voorwaarde dat Hellemons zich – met een proeftijd van drie jaren – gedraagt als een goed Nederlander. De buitenvervolginstelling brengt met zich mee dat hem voor een periode van tien jaar het recht wordt ontnomen tot:

1. het bekleden van ambten;
2. het kiezen en de verkiesbaarheid bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen.

Maar al op 14 mei 1952 besluit de minister van Justitie Hellemons die rechten terug te geven.

Beschouwing

Hoe nu te oordelen over de rol van Hellemons als directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau, meer in het bijzonder ten aanzien van de *Arbeitseinsatz*? De procureur-fiscaal heeft vastgesteld dat de gerezen verdenkingen tegen Hellemons gegrond waren, maar dat hij – omdat hij al een tijd in gevangenschap heeft doorgebracht – niet meer voor de rechter hoefde te verschijnen. Daarmee heeft het recht dus gesproken. Maar valt er ook een moreel oordeel te vellen over zijn handelen?

Nog eenmaal Hellemons zelf aan het woord: 'Voor ons ambtenaren met een leidende functie bestonden slechts twee mogelijkheden: a) bedanken en zijn post verlaten en laten overgaan aan een meestal fanatieke NSB'er, of b) aanblijven en trachten voor ons volk te bereiken wat slechts enigszins mogelijk was, met alle risico's die daaraan verbonden waren (...). Ik koos derhalve de tweede mogelijkheid en werd daarbij geleid door die eene overweging: "Als men zijn volk werkelijk liefheeft, laat men het in zijn hoogsten nood niet in den steek, doch blijft men op zijn post; desnoods tot men erbij valt!"'

Resultaat van verzet

De nodige van zijn collega's hebben een andere keuze gemaakt en wilden niet de verantwoordelijkheid nemen voor de *Arbeitseinsatz*. Collega's die overigens later

als getuigen pleitten in het voordeel van Hellemons. Het zou interessant zijn om nader te onderzoeken wat het effect is geweest van beide benaderingswijzen: ontslag nemen of in functie blijven en saboteren. Wat was de impact op het daadwerkelijk uitgezonden aantal mannen en vrouwen? Voor het Eindhovense arbeidsbureau is vrij nauwkeurig in kaart gebracht waar 'sabotage' toe heeft geleid: '... 9105 mannen en vrouwen (werden) gemeld als "vertrokken naar Duitsland". In werkelijkheid werden er slechts ongeveer 3429 daadwerkelijk tewerkgesteld. Ongeveer 1429 mannen en vrouwen gingen vrijwillig – vaak omdat er geen andere keuze was, of omdat men onderduiken te gevaarlijk vond. Het verschil, ongeveer 5676 mannen, is het directe resultaat van het verzet op het Arbeidsbureau.'²³

Volgens vele getuigenverklaringen hebben Hellemons en zijn medewerkers een belangrijke bijdrage geleverd aan het voorkomen van uitzendingen. Maar wat is nu – in vergelijking met het Gewestelijk Arbeidsbureau Eindhoven (en mogelijk andere arbeidsbureaus) – het daadwerkelijke effect van de sabotage door het Gewestelijk Arbeidsbureau 's-Hertogenbosch geweest? In het BHC zijn de namenlijsten terug te vinden van mannen en vrouwen die in de periode 1942-1944 zijn uitgezonden. Dat zijn er ongeveer 6000. Zijn al deze personen ook daadwerkelijk uitgezonden? Hoeveel zijn er wél opgeroepen, maar niet op deze lijst terechtgekomen? Het is een nadere analyse waard.

Een andere, maar moeilijk te beantwoorden vraag is of sommige getuigen er zelf na de oorlog ook geen belang bij hadden om te betogen dat ze een beroep hebben gedaan op 'sabotage' (gemeente, provincie, werkgevers), of daaraan vol overtuiging hebben meegewerkt (medewerkers arbeidsbureau)? Hadden sommige verklaringen daadwerkelijk enkel als doel Hellemons te ontlasten, of ook om het eigen blazoen op te poetsen?²⁴

's-Hertogenbosch op de Zwarte Lijst

Sommige cijfers lijken in het voordeel van Hellemons te pleiten. In december 1943 dienden arbeidsbureaus lijsten op te stellen van eigen ambtenaren die aan de dienst waren onttrokken om ingezet te worden in de *Arbeitseinsatz*.²⁵ Dat leidde tot een Gouden Lijst (van arbeidsbureaus die meer, in sommige gevallen veel meer dan 20% van hun personeel hadden onttrokken), een Zilveren Lijst (met circa 10-20% personeelsoptrekking) en een Zwarte Lijst (minder dan 10% personeelsoptrekking). Het Bossche arbeidsbureau scoort een opvallend lage 2%. Is hierin de hand van Hellemons zichtbaar? Het betekende overigens wel dat van de arbeidsbureaus op de Zwarte Lijst vervolgens de vrijstellingen (voor *Arbeitseinsatz*) worden ingetrokken van de ambtenaren geboren tussen 1917 en 1924.

Het ministerie van Sociale Zaken bleef tot vrijwel het laatste moment vertrouwen houden in Hellemons, ondanks de opzegging van zijn lidmaatschap van de NSB. Dat blijkt namelijk uit zijn benoeming tot inspecteur in mei 1944. Dat pleit niet bepaald voor hem. Of het moet zijn dat hij zijn dubbelrol (collaborerend en sabotevend) met overtuiging heeft vervuld. Of dat het ministerie – op vergelijkbare wijze balancerend – in Hellemons de juiste kandidaat vond om oogluikend chaos in de uitvoering van de *Arbeitseinsatz* toe te laten.

Foute keuze

Verdinaso was aanvankelijk wellicht niet heel expliciet antisemitisch en racistisch, maar op het moment van de (gedwongen) fusie met de NSB moet het voor Hellemons duidelijk geweest zijn dat hij zich daardoor aansloot bij een expliciet fascistische en nazistische beweging. Het maakt niet veel uit of de keuze nu onnadenkend of bewust is gemaakt: het was een foute keuze. Daarnaast zijn er

²³ Zie eindhoven4044.nl.

²⁴ Sijes (1966) stelt in *De Arbeidsinzet* over het verzet tegen het uitkammen van bedrijven: 'Aangenomen mag worden dat verschillende motieven aanwezig zijn geweest. Overwegingen om het bedrijf gaande te houden zullen naast anti-Duitse gevoelens een rol hebben gespeeld.'

²⁵ Sijes 1966.

aanwijzingen die lijken te bevestigen dat Hellemons er wel degelijk antisemitische en racistische denkbeelden op nahield. Zijn eerder aangehaalde uitspraken over woonwagengedwongen tijdens een lezing in Tilburg getuigen daarvan. Nog zwaarwegender is het bewijs dat Hellemons 21 Joodse mannen in 1942 heeft laten tewerkstellen in werkkamp De Vecht in Dalfsen.²⁶ Van daaruit gingen de mannen naar Westerbork en Auschwitz. Geen van de mannen is teruggekeerd. Mogelijk dat zijn 'vaderlandslievendheid' dus antisemitische en racistische 'beperkingen' had.

Zoals eerder opgemerkt, is in de archieven van het BHIC en Erfgoed 's-Hertogenbosch weinig terug te vinden over het reilen en zeilen van het Bossche arbeidsbureau tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat maakt het lastig om hetgeen in de gerechtelijke dossiers en de literatuur over de arbeidsinzet te lezen is, te vertalen naar een goed onderbouwd moreel oordeel over het werk van Martinus Hellemons. Kok & Nederlof hebben een intrigerend beeld neergezet van collaboratie in 's-Hertogenbosch.²⁷ In antwoord op de vraag of Martinus Hellemons een opportunistische meeloper of een vurig aanhanger van het nationaalsocialistische gedachtegoed was, kiezen zij nadrukkelijk voor het laatste. Maar mogelijk is het allemaal tegelijk waar: dat Hellemons in gedachten een nationaalsocialist was én bleef, opportunistisch zijn carrièrepad koos, daarop ontegenzeggelijk onvergeeflijke fouten maakte, maar ook – 'vaderlandslievend' – een bijdrage leverde aan de sabotage van de *Arbeitseinsatz*. Mogelijk dat diepgaander onderzoek naar het Gewestelijk Arbeidsbureau 's-Hertogenbosch nog een antwoord gaat geven op de vraag hoe groot die bijdrage dan in werkelijkheid was.

Naoorlogse loopbaan

Martinus Hellemons was vanaf het midden van de jaren vijftig directeur van het Wit-Gele Kruis in 's-Hertogenbosch.²⁸ In mei 1953 werd hij door het ministerie van Sociale Zaken benoemd tot lid van de studiegcommissie ziekenfondsverzekering.²⁹ Hij nam zitting in de commissie als bestuurslid van het Algemeen Ziekenfonds van 's-Hertogenbosch en omstreken.³⁰ Enige tijd later werd Hellemons ook bestuurslid van de Federatie van door Verzekerden en Medewerkers bestuurde Ziekenfondsen (VMZ). De studiegcommissie rapporteerde in 1969 over de grondslagen van de ziekenfondsverzekering.³¹ In de verantwoording van de rapportage is te lezen dat Hellemons vanwege ziekte enige tijd de vergaderingen niet kon bijwonen. Hellemons had ook nog een kantoor voor juridisch advies. Hij overleed op 28 januari 1975 in Uden.

Tot slot

Aan het eind kom ik terug bij de aanleiding voor deze hele zoektocht: mijn vader. Waar historici als Lou de Jong vooral een moreel oordeel uitspraken over het gebrek aan verzet en de berusting bij de meeste Nederlanders, zocht Hans Blom (de opvolger van De Jong als directeur van het NIOD) het minder in moreel oordelen, maar vooral in begrijpen en verklaren. Hij stelde dat 'de gemiddelde Nederlander' vaak handelde uit overlevingsdrang, sociale druk of

Afbeelding 13. Hellemons als directeur van het Wit-Gele Kruis. In *Het Huisgezin* (onderdeel van de Provinciaal Noord-Brabantsche courant) van 2 augustus 1955 verscheen een bericht over de opening van een consultatiebureau. Op de foto als tweede van rechts, schuin achter de moeder met kind, de heer M. Hellemons. Bron: Provinciale Noord-Brabantse Courant *Het Huisgezin* (2 augustus 1955), p. 2.

²⁶ Kok & Nederlof 2025.

²⁷ Kok & Nederlof 2025.

²⁸ Provinciale Noordbrabantsche Courant *Het Huisgezin*, 2 augustus 1955.

²⁹ *Verslagen en meedelingen betreffende de volksgezondheid*, 1954, 1955, deel October-November-December 1954-12, p. 945.

³⁰ Zie de site van het Huygens Instituut: inhoudelijke analyse van de dossiers met gegevens over de sociale zekerheid (inclusief de ziekenfondswetgeving), 1945-1968, inv.nr. 5504.

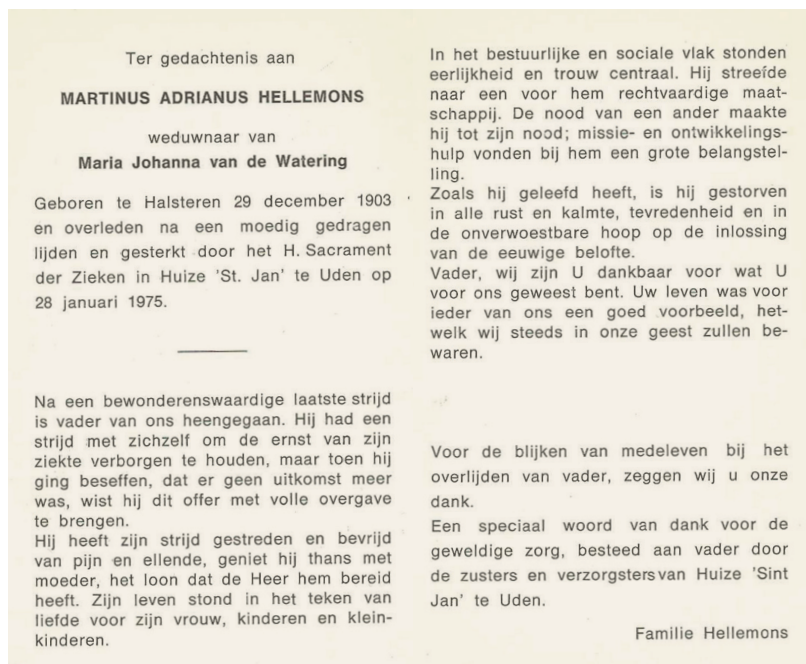
verwarring, niet uit morele overtuiging. De meeste mensen pasten zich aan. Niet uit lafheid, maar omdat dat in hun ogen de enige manier was om te overleven. Aanpassing is geen schande, maar een sociaal mechanisme, dat het overigens niet moreel neutraal maakt. Dat laatste correspondeert met het gedachtengoed van Hannah Arendt, die op basis van haar fameuze beschrijving van het proces tegen Eichmann sprak over de banaliteit van het kwaad: het gevaar schuilt niet in de fanatiekelingen, maar bij gewone, nette burgers die niet nadachten, gehoorzaamden en meededen.³²

Toegespitst op de *Arbeitseinsatz* heeft Sijes dat mogelijk het beste verwoord: 'Men kan zijn verwondering erover uitspreken, dat Nederlanders een dergelijke werkkring in Oorlogstijd [sic] ambiëerden. Ten tijde van de oprichting van het Rijksarbeidsbureau werden alleen werkloze arbeiders uitgezonden – en hiertegen had men kennelijk geen enkel bezwaar, al kwam het werk dier arbeiders ook het nationaalsocialistische Duitsland ten goede. Van een goede gezindheid (...) bleek eerst duidelijk iets bij de invoering van de dienstverplichting voor Duitsland. Vanaf die tijd werden de eerste aarzelende stappen op de weg der tegenwerking gezet (...) en bleven vele ambtenaren op hun plaats en legden zich, vooral sedert de zomer van 1943, op grotere schaal toe op het zo moeilijke werk van de administratieve sabotage (...).'³³

Vanuit die constatering interpreteer ik het handelen van mijn vader. De informatie die ik over hem heb kunnen vinden, is zeer summier. Bij het uitbreken van de oorlog was hij negentien jaar jong. Een slimme vent met al een aantal diploma's boekhouden op zak. In augustus 1940 – een half jaar na de bezetting door Duitsland – haalde hij het diploma Duitse Handelscorrespondentie.³⁴ Dat kan – Blom en Arendt indachtig – waarschijnlijk het beste worden geïnterpreteerd als een rationele en opportunistische zet om het beste te maken van de situatie. Er moest brood op de plank. Het heeft hem wellicht geholpen om – op enig moment, ik weet niet wanneer – in dienst te komen bij het Gewestelijk Arbeidsbureau op de afdeling Compatibiliteit (zoiets als de administratie). Naarmate de tijd verstreek, moet de vernietigende kracht van de oorlog zijn doorgedrongen, zoals waarschijnlijk ook het groeiend besef dat de optimaal functionerende logistiek en administratie van het arbeidsbureau kon en moest worden gesaboteerd. Ik kan me voorstellen dat na de oorlog gemengde gevoelens als residu zijn neergeslagen. Heb ik het juiste gedaan? Was het opportunistisch, 'een beetje dom' of – in kleine daden van verzet – toch ook vaderlandslievend? Voor mij verklaart het de terughoudendheid waarmee mijn vader vertelde over de daden van sabotage door het arbeidsbureau. Ik kan het hem niet meer vragen.

Besluit

Hoe dan ook, er resteren nog zoveel vragen. Wat was het effect van het handelen van Hellemons en het Gewestelijk Arbeidsbureau in vergelijking met andere gewestelijke arbeidsbureaus? Wat is er gebeurd met de andere NSB'ers die voor het arbeidsbureau hebben gewerkt? Zijn er meer als Hellemons, die – bekend met de Bossche politiek en ambtenarij – na de oorlog belangrijke betrekkingen kregen?

Afbeelding 14. Het bidprentje bij het overlijden van M.A. Hellemons in 1975. Bron: Collectie Miet Puts.

³¹ *Verslagen* en meedelingen betreffende de volksgezondheid, 1969, no. 7, p. 88.

³² Arendt 1965.

³³ Sijes 1966.

³⁴ Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche *Courant*, 10 augustus 1940.

Waarom is er zo weinig bekend over collaboratie en verzet in 's-Hertogenbosch? Kok & Nederlof hebben een eerste, belangrijke aanzet gedaan tot nadere reflectie op dat thema. Ook dit artikel wil dat zijn. Er is – om in dezelfde sferen als deze tekst te blijven – werk aan de winkel.

Gerton Heyne is amateur-genealoog en schrijver van kleine familiebiografieën, onder meer gepubliceerd op Brabants Erfgoed, waar hij verschillende leden van de familie Heijne(n) heeft beschreven. In 2023/2024 schreef hij meerdere artikelen over zijn grootvader – bekend als 'Brabants grootste karakterhumorist' – en maakte hierover ook een voorstelling die werd opgevoerd in Podium Azijnfabriek en Het Arsenaal in Geertruidenberg.

Verantwoording

Archieven

Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)

- inventarisnummer 111466 (dossier 21160)
- inventarisnummer 93285 (dossier 775)

NL-HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

- Gewestelijk Arbeidsbureau te 's-Hertogenbosch, 1942-1990, dossier 1748

Literatuur

ARENDT, H., 1965: *Eichmann in Jeruzalem. Een verslag over de banaliteit van het kwaad* (Den Haag).

KOK, R. & NEDERLOF, J., 2025: *Een kwestie van kiezen. 's-Hertogenbosch 1940-1944: integriteit in oorlogstijd* ('s-Hertogenbosch).

SIJES, B.A., 1966/1990: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag).

Websites

- www.delpher.nl (geraadpleegd voorjaar 2025)
- eindhoven4044.nl (geraadpleegd voorjaar 2025)